

Ontwikkeling en Ontspanning als instrument voor een krachtiger leger

Fysieke en geestelijke ontwikkeling gedurende de mobilisaties in 1914-1918
en 1939

Master Thesis

Naam: Frank de Buijzer

Studentnummer: 10543252

Begeleider: Prof. dr. Wim Klinkert

Datum: 4 april 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Historiografie.....	3
Vraagstelling	6
Opbouw onderzoek.....	7
Hoofdstuk I: Mobilisatieperiode 1914-1918	9
Cursussen.....	12
Lichamelijke ontwikkeling	15
Militair Vaardigheidsdiploma.....	17
Sport.....	22
Sportdemonstraties en prestatietochten.....	23
Ontspanning, Huisvljijt en Zang.....	25
Conclusie	29
Hoofdstuk II: Mobilisatieperiode 1939-1940.....	31
Een nieuw bureau O&O.....	33
Cursussen.....	34
Lichamelijke ontwikkeling	36
Sport.....	36
Militair vaardigheidsdiploma.....	40
Sportdemonstaties en prestatietochten	42
Ontspanning, Huisvljijt en Zang.....	43
Conclusie	47
Literatuur	54
Bronnen.....	55

Inleiding

Na de moordaanslag op aartshertog Franz Ferdinand op 28 juni 1914 in Sarajevo liepen de reeds bestaande spanningen in Europa verder op. In de daarop volgende weken werd het voor de Nederlandse regering steeds waarschijnlijker dat oorlog aanstaande was. Hoewel Nederland zich, zoals gebruikelijk, neutraal zou verklaren, kon de regering er niet zeker van zijn dat alle andere landen die neutraliteit zouden respecteren.

Sinds de definitieve ondertekening van de vrede met België in 1839, had Nederland gekozen voor een strikte neutraliteitspolitiek. Deze neutraliteit, was anders dan bij bijvoorbeeld België en Zwitserland, zelf gekozen. Nederland was enkel uit op handhaving van de status quo in Europa. De opeenvolgende regeringen beseften dat er niets te winnen viel bij een oorlog, alleen maar te verliezen.

Deze zelfverkozen neutraliteit bracht met zich mee dat Nederland ervoor moest zorgen dat de omliggende landen de neutrale opstelling zouden accepteren. De eerste reden dat de neutraliteit geëerbiedigd zou worden was de geostrategische positie van Nederland, in de driehoek tussen de drie West-Europese grootmachten. Met name Groot-Brittannië en Duitsland misgunden elkaar het bezit van de Nederlandse kust en zouden juist daarom Nederland ongemoeid laten. Een tweede reden was de Nederlandse overtuiging dat het internationaal recht gehandhaafd zou worden, hierin waren sinds de Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907 niet alleen de rechten en plichten van oorlogvoerenden, maar ook die van neutralen beschreven. Een derde, en meer controleerbare reden dat Nederlands neutraliteit gerespecteerd zou worden, moest het leger zijn. Het leger moest een dusdanige afschrikkende werking hebben, dat een mogelijke vijand zich nog eens goed zou bedenken. Aan leger en vloot was echter decennia lang niet meer uitgegeven dan strikt noodzakelijk. Dit leidde tot een behoorlijke achterstand, vooral in materiële zin, ten opzichte van de omringende landen.

De regering was in de zomer van 1914 niet blind voor het oorlogsgeweld dat dreigde te komen, de spanningen tussen Oostenrijk en Servië waren in een maand tijd namelijk zover opgelopen, dat op 28 juli de oorlogsverklaring volgde. De regering wist ook dat de neutraliteit alleen zou blijven bestaan totdat een ander land besloot deze niet meer te respecteren. De neutraliteitsverklaring gaf slechts aan hoe Nederland zich tegenover de oorlogvoerende landen zou opstellen, het gaf geen garanties dat één of meer van de oorlogvoerende partijen toch zou besluiten de neutraliteit te schenden.

Om te laten zien dat het de regering ernst was de neutraliteit te handhaven, werd op 31 juli 1914 besloten tot een mobilisatie van de troepen, hiermee was Nederland, na Servië en Oostenrijk, het derde land dat de mobilisatie afkondigde. De mobilisatie kwam de volgende dag op gang en binnen een paar dagen waren vrijwel alle opgeroepen mannen onder de wapens.

De neutrale positie van Nederland werd echter niet geschonden en voor de opgeroepen soldaten bleef de oorlog beperkt tot wachtlopen aan de grens en het aanscherpen van hun 'skills en drills'. Dit in tegenstelling tot de militairen van de oorlogvoerende landen, die vanaf 4 augustus in een intense oorlog terecht kwamen en zich uiteindelijk ingroeven in het Noord-Franse platteland. Het bieden van ontspanning en verlof aan hen was pure noodzaak. Het uiterst stressvolle leven aan het front eiste fysiek en lichamelijk zijn tol. De gemobiliseerde Nederlandse soldaten bleef dit leed bespaard, maar ook zij hadden behoefte aan een aangename avondbesteding.

De meeste dagen van de Nederlandse militairen waren erg eentonig; wachtlopen, marcheer- en exercitioefeningen, (opknap)werk aan fortificaties en poetsen van barak en materieel. Dit moet menig soldaat al snel zijn gaan vervelen. Hierin schulde een niet gering gevaar, de verveling zou kunnen omslaan in baldadigheid of insubordinatie, of in het ergste geval muiterij! Het was dan ook van groot belang om de dagen voor de soldaten wat aangenamer te maken. De al genoemde 'saaie' bezigheden konden niet afgeschaft worden, want die hadden vanuit militair oogpunt wel degelijk nut, maar in de avonden zou best wat ontspanning geboden kunnen worden en zelfs de mogelijkheid tot het volgen van een cursus.

In het bieden van ontwikkeling en ontspanning (O&O) aan de gemobiliseerden lag dus ook een grote kans. Zo werd niet alleen de verveling bestreden, maar bood het de mogelijkheid om aan veel van hen wat kennis bij te brengen. Een behoorlijk deel van de troepen had bijvoorbeeld de lagere school niet afgemaakt of was zelfs analfabeet. Voor anderen bestond de mogelijkheid tot het volgen van een cursus in een moderne taal, boekhouden of technisch onderwijs.

Hoewel Nederland niet bij de krijgshandelingen van de Grote Oorlog betrokken raakte, is er een aanzienlijke hoeveelheid geschreven over deze periode in de Nederlandse geschiedenis. De literatuur over deze periode valt grofweg in twee delen uiteen. Ten eerste zijn er de overzichtswerken en daarnaast is er een ruim aanbod aan thematische studies.

Historiografie

De eerste beschrijving van de inspanningen die werden geleverd om de gemobiliseerden een aangename, dan wel nuttige, vrijetijdsbesteding te geven kwam van kapitein J. Kooiman. In *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914* besteedde hij kort aandacht aan wat er buiten diensttijd georganiseerd werd voor de troepen. Dit dertig delen tellende werk werd gedurende mobilisatie uitgegeven en geïnteresseerden konden zich hierop abonneren. In iedere nieuwe aflevering werden weer andere delen van de krijgsmacht belicht. De onderwerpen liepen uiteen van hoe een leger gevormd werd tot de inzet van werkhonden voor het vervoer van mitrailleurs en van de opleiding van matrozen tot het inrichten van zwemplaatsen ter ontspanning van de troepen.¹

Tot in de jaren '80 bleef het, op een enkele uitzondering na, vanuit academische hoek echter betrekkelijk stil als het ging om publicaties, gebaseerd op primaire bronnen, over de rol van de strijdkrachten binnen de neutraliteitspolitiek van de Nederlandse overheid. De werken van C. Smit vormen in de jaren '70 van de twintigste eeuw de belangrijkste uitzondering als het gaat om de verhouding Nederland-Eerste Wereldoorlog. In zijn in drie delen uitgegeven *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919)* behandelde Smit op thematische wijze vrijwel alle facetten van de politieke houding van Nederland ten opzichte van de rest van de wereld. De militaire positie van Nederland maakt hier deel van uit, maar vormt zeker niet de kern van Smits werk. Hij behandelde de parlementaire voorstellen tot uitbreiding van het leger (militiewetten van 1901 en 1912) en de algemene staat van de strijdkrachten, maar daar blijft het voor wat betreft de militaire kant bij.²

H.P. van Tuyll van Serooskerken richtte zich in *The Netherlands and World War I* voornamelijk op de vraag hoe Nederland zich door de oorlogsjaren heen worstelde en welke instrumenten daar voor gebruikt werden. Als Nederland enige kans wilde maken een eventuele vijand te hinderen in diens plannen, dan moest het leger snel gemobiliseerd kunnen worden. Dit hield niet alleen in dat de organisatie op orde moest zijn, maar nog meer dat de regering en legerstaf op een zo vroeg mogelijk tijdstip gewaarschuwd zou worden voor een dreigende situatie, ook de spionage moest dus op orde zijn. Toen eenmaal gemobiliseerd en de acute dreiging van het oorlogsgeweld geweken was, kwam er een belangrijke taak voor een ander wapen, dat van de diplomatie. Van Tuyll beschreef in zijn werk hoe de regering op de hoogte werd gehouden van de militaire en politieke

---

¹ J. Kooiman, *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914* (Purmerend 1915-1924).

² C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919)*, 3 delen, (Groningen 1971-1973).

ontwikkelingen in de oorlogvoerende landen en hoe de diplomatieke dienst steeds maar weer een oplossing zocht om de oorlogvoerenden de Nederlandse neutraliteit te laten respecteren.³

Een van de meest gezaghebbende boeken over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog is *Buiten Schot* van Paul Moeyes. Hij behandelde de verschillende aspecten die de onzijdige positie van Nederland met zich mee bracht. De impact die vier jaar oorlogsgeweld in de omliggende landen had op Nederland werd uitgebreid besproken. De mobilisatie en gemobiliseerden kregen ruim aandacht. Hierbij behandelde Moeyes ook de algemene feiten over de cursussen die met name in de wintermaanden aan de gemobiliseerden gegeven werden en de pogingen die gedaan werden om de soldaten fysiek te ontwikkelen. Daarnaast besteedde hij ook aandacht aan enkele controverses die er waren over bijvoorbeeld 'platvloers' theater dat aan de mannen werd voorgeschoteld.⁴ In hun proefschrift uit 2004 richtten R.H. Blom en Th. Stelling zich op de houding van de socialistische beweging ten opzichte van het leger tijdens de mobilisatieperiode 1914-1918. Hun voornaamste doel was het blootleggen van de 'rode' sentimenten in en over het leger. Desalniettemin besteedden zij ook aandacht aan het gedane werk rond ontwikkeling en ontspanning voor de troepen. Dit neemt echter maar een bescheiden plaats in, in hun verder kolossale werk.⁵

Een heel ander type werk vormen de memoires van oud-minister Nicolaas Bosboom (1855-1937). In zijn memoires schreef hij zijn ondervindingen en indrukken tijdens zijn periode als minister van Oorlog tussen augustus 1914 en mei 1917. Hierin was ook plaats voor wat er gedaan werd om ontwikkeling en ontspanning te bieden aan de gemobiliseerde militairen. In de inleiding van het werk gaf Bosboom zelf aan dat het werk van apologische, dus subjectieve, aard is. Het valt bij een dergelijk werk te verwachten dat persoonlijke visies verwerkt worden en ondersteund worden met historisch materiaal. De conclusies die de auteur trekt, dienen per definitie met voorzichtigheid benaderd te worden. Memoires zijn in die zin minder geschikt om de werkelijke gang van zaken te achterhalen, maar geven een prachtig inzicht in de overwegingen van een persoon die zijn daden als gevolg hadden. Niettemin kan nooit met zekerheid gezegd worden of het

---

³ H.P. van Tuyl van Serooskerken, *The Netherlands and World War I: espionage, diplomacy, survival* (Leiden 2001).

⁴ P. Moeyes, *Buiten Schot* (Amsterdam 2014).

⁵ R.H. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).

geschreven woord, bewust of onbewust, afwijkt van de oorspronkelijke gedachten van de auteur.⁶

Een gedetailleerde studie naar het leven van de gemobiliseerde troepen is van de hand van A.M.P Kleijngeld uit 1983. Zijn uitvoerige studie richtte zich op het leven van de militairen die in en rond Tilburg gelegerd waren ten tijde van de mobilisatie. In deze lokale geschiedenis besteedde Kleijngeld veel aandacht aan de leefomstandigheden van de militairen. Uiteraard schreef hij over de inkwartiering van de troepen, maar ook over de voedselvoorziening, de gebrekkige uitrusting van de troepen, maar ook over de ontwikkeling- en ontspanningsmogelijkheden die er in Tilburg waren.⁷

Doordat Nederland het oorlogsgeweld tijdens de Eerste Wereldoorlog bespaard bleef, maakt deze oorlog minder deel uit van het collectieve geheugen dan de Tweede Wereldoorlog. Over deze oorlog, die voor ons land op 10 mei 1940 begon zijn talloze boeken, artikelen en bronnenpublicaties verschenen. Een klassieker is *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong. Thans wordt dit twaalfdelige werk echter als gedateerd en op veel punten achterhaald beschouwd.⁸

Recenter is *Mei 1940: De strijd op Nederlands grondgebied* onder redactie van Herman Amersfoort en Piet Kamphuis. Origineel uitgebracht in 1990, maar herzien in 2005 en 2012 wordt in dit werk voornamelijk aandacht besteed aan de krijgshandelingen die in mei 1940 in Nederland hebben plaatsgevonden. Daarnaast is er aandacht voor de Nederlandse krijgsmacht gedurende het Interbellum.⁹

Het in 2009 verschenen proefschrift van Tobias van Gent analyseert hoe het neutraliteitsbeleid van de Nederlandse regering faalde. Daarbij wordt ingegaan op het buitenlands en defensiebeleid dat de Nederlandse regering voerde voor de Tweede Wereldoorlog, de positie die Nederland innam in het Duitse aanvalsplan, welke plannen ontwikkeld zijn door de geallieerde mogendheden om Nederland te hulp te komen in geval van een aanval en welk buitenlands beleid Nederland voerde tijdens de mobilisatieperiode 1939-1940.¹⁰

Onder redactie van Gerke Teitler verscheen in 1984 *Tussen Crisis en Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*. In deze bundel verschenen een aantal artikelen met thema's

---

⁶ N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden: augustus 1914 – mei 1917* (Gorinchem 1933).

⁷ A.M.P Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Tilburg 1983).

⁸ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994) twaalf delen.

⁹ H. Amersfoort en P. Kamphuis (red.), 'Mei 1940: de strijd op Nederlands grondgebied'

¹⁰ T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009).

uiteenlopend van een analyse van de defensiepolitiek die door liberalen en vrijzinnig-democraten in de jaren dertig werd gevoerd tot een onderzoek naar de ‘verklaring op erewoord’ die in juli 1940 door vrijwel alle Nederlandse beroepsmilitairen is ondertekend. Een ander artikel in deze bundel is van de hand van J.W.M. Schulten. Hij beschreef de ontstaansgeschiedenis van mobilisatieclubs gedurende de mobilisatie in 1939-1940. Daarbij besteedde hij kort aandacht aan de inspanningen die met betrekking tot ontwikkeling en ontspanning van de gemobiliseerden werden verricht. Maar tot veel meer dan enkele algemene feiten en opmerkingen komt het niet.¹¹

Een laatste artikel, in 1988 verschenen in de Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, komt van de hand van Wim Klinkert en Geertje Naarden. Om hun onderzoek naar een enquête die in 1940 door de Arbeiders Jeugd Centrale onder zijn gemobiliseerde leden is gehouden in een juist perspectief te plaatsen, wordt ingegaan op de stappen die door de krijgsmacht genomen zijn om ontwikkeling en ontspanning aan de gemobiliseerde troepen te brengen.

In de literatuur over het gemobiliseerde leger tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt in meer of mindere mate de bijdrage van het bieden van ontwikkeling en ontspanning behandeld. Geen enkel werk overstijgt echter het niveau van het benoemen van enkele algemene feiten, een paar controverses en een summier tijdslijn van al het werk dat is verzet ter ontwikkeling en ontspanning voor de troepen.

In de literatuur over de Tweede Wereldoorlog is de bijdrage van O&O vrijwel geheel afwezig. Enkel in het artikel van Schulten en in het artikel van Klinkert en Naarden wordt ingegaan op het bestaan van de afdeling Ontwikkeling en Ontspanning. Ook zij komen echter niet verder dan een summier weergave van het verrichte werk.

Mijns inziens doet tot nu toe dan ook geen enkel werk recht aan de inspanningen die ten behoeve van O&O zijn gedaan en hiermee blijft een belangrijk aspect van de Nederlandse mobilisaties onderbelicht.

Vraagstelling

De grootste opoffering werd tijdens de mobilisatie gebracht door de opgeroepen militairen die, afhankelijk van jaarlichting en wapen waartoe ze behoorden, één tot wel vier jaar lang gemobiliseerd waren. Zij werden voor lange tijd van huis en haard

---

¹¹ G. Teitler (red.), *Tussen Crisis en Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984).

weggeroepen, al was er van tijd tot tijd wel de mogelijkheid om verlof te krijgen, en hadden een vrij eentonig bestaan op hun dienstpost. Al na de eerste weken van de mobilisatie drong zich bij de hoogste legerleiding het besef op dat het bieden van enige afleiding aan de militairen geen kwaad kon. Daarnaast was de mobilisatie een uitgelezen kans om de troepen te oefenen in de benodigde militaire vaardigheden, en aan die vaardigheden ontbrak het volgens menig officier vooral.

Binnen de reeds bestaande literatuur over de mobilisaties van het Nederlandse leger voorafgaand en ten tijde van de Eerste en Tweede Wereldoorlog is er echter een lacune als het gaat om een analyse van de ontwikkelings- en ontspanningsmogelijkheden die georganiseerd werden voor de gemobiliseerde troepen. Een analyse hiervan zou niet alleen recht doen aan al het werk dat door de afdeling O&O, al dan niet in samenwerking met sportbonden en/of particulieren, is verzet ten behoeve van de gemobiliseerde soldaten, maar kan ons ook een beter inzicht bieden in de reactie en acceptatie van al deze initiatieven door de militairen, zowel hoog als laag in de hiërarchie. Met deze scriptie wil ik pogen de lacune, althans gedeeltelijk, te dichten.

Opbouw onderzoek

Deze scriptie zal bestaan uit twee delen. Het eerste hoofdstuk zal zich richten op welke ontwikkelings- en ontspanningsmogelijkheden georganiseerd werden voor de gemobiliseerden in de periode 1914-1918, hoe de burgersamenleving betrokken was bij deze organisatie en hoeveel militairen gebruik maakten van het aanbod in cursussen. Ook wordt er ingegaan op de achterliggende doelen voor het bieden van O&O. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan het tegengaan van verveling onder de troepen, al was dat zeker één van de doelstellingen. De grootste aandacht zal besteed worden aan de inspanningen die werden gedaan om de troep fysiek en geestelijk te ontwikkelen.

In het tweede hoofdstuk kijken we naar de organisatie van O&O tijdens de mobilisatie van 1939-1940. Hierbij vragen we ons af of er lessen getrokken zijn uit de opgedane ervaringen gedurende de mobilisatie van 1914-1918. Wat is hetzelfde gebleven en wat is er veranderd?

Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden is, naast een bestudering van de al eerder genoemde literatuur, ook bronnenonderzoek gedaan. Voor deze scriptie is voornamelijk gebruik gemaakt van de in het Nationaal Archief opgeslagen archieven van het

hoofdkwartier veldleger en de generale staven ten tijde van de Eerste Wereldoorlog en de mobilisatie vanaf 1939.

Hoofdstuk I: Mobilisatieperiode 1914-1918

Op 4 september 1914 werd in opdracht van de opperbevelhebber van de Nederlandse land- en zeemacht, Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939), een brief gestuurd naar alle commandanten van de landmacht. In deze brief werd aan hen gevraagd:

wat er in Uw garnizoen/kantonnement gedaan wordt tot veraangenaming of tot nuttige ontspanning van de gemobiliseerde lichten der militie en der landweer [...] zoomede aan welke middelen -als lezingen, voordrachten, bioscoopvoorstellingen, muziekkuitvoeringen, enz., enz.- naar Uwe meening behoefte bestaat [...] Deze vraag wordt tot U gesteld ter gevraagde voorlichting van een alhier gevormd Centraal Comité, dat zich ten doel stelt nut voor de troepen te stichten.¹²

Twee dagen later schreef vanuit Moergestel luitenant-kolonel De Block, commandant van het negende regiment infanterie, als antwoord dat het muziekkorps iedere zondag een uitvoering gaf, dat er verder gekaatst en gevoetbald werd en dat er een primitief Rooms-Katholiek tehuis was ingericht door de lokale geestelijken. Verder was er door buitenstaanders nog niets georganiseerd ten behoeve van de manschappen en was er een dringende behoefte aan lezingen, bioscoopvoorstellingen et cetera.¹³

Het in de brief van Snijders genoemde centraal comité was de slechts enkele dagen eerder opgerichte Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning der Gemobiliseerde Troepen (CCOO). Dit initiatief ging grotendeels uit van het liberale Tweede Kamerlid Dirk Bos (1862-1916). Deze commissie had zich ten doel gesteld de lediggang en verveling onder de troepen tegen te gaan. Zij zou dan ook alles in het werk stellen om de avonduren door verpozing en ontwikkeling te korten.¹⁴

De plannen van de Centrale Commissie passen zeer goed in de tijdsgeest, waarbij de 'verheffing van de arbeidende klasse' een belangrijke doelstelling was. Dat de oprichters van de Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning niet alleen uit

---

¹² Nationaal Archief Den Haag, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, 1914.262.1061.

¹³ NA, Archief HKV 1914.262.1334.

¹⁴ Kleijngeld, *Gemobiliseerde Militairen in Tilburg*, 87-88.

filantropische redenen hun werk verrichtten bleek uit een door Ant. L. Akkerhuys geschreven brochure waarin hij de belangen van de werkzaamheden als volgt schetste:

Overtuigd, dat lediggang, onvermijdelijke verveling, drijft tot minder gewenschte feiten, dat de lange doelloze avonden zelfs de besten onder de Troepen zullen neêrdrukken, muizenissen in het brein, ontevredenheid in het hart zullen veroorzaken, acht de Centrale Commissie het een duren plicht, alle mogelijke pogingen in het werk te stellen om de avonduren voor de militairen door verpoozing en ontwikkeling te korten.

*Daarmede wordt in de eerste plaats een **Legerbelang** gediend: een goede geest onder de Troepen is voor het Leger onmisbaar en wordt gekweekt door aangename verpoozing en nuttige ontwikkeling.*

*Er wordt voor de gemeenten waarin Troepen gelegerd zijn, een **Gemeentebelang** gebaat; niets kan meer kwaad brouwen dan een schuifelvoetende zich vervelende menigte van jonge mannen, wier heele natuur in verzet moet komen tegen het geestdoodende nietsdoen.*

*Het is óók een **Volksbelang**: wat nu voor onze gemobiliseerde troepen gedaan wordt aan ontwikkelingswerk geeft dadelijk resultaat, omdat het hun geest opgewekt en frisch houdt en het zal zegenrijk nawerken, als zij straks allen tot hunnen dagelijkschen arbeid teruggekeerd zijn.¹⁵*

Uit bovenstaande passage komt evenzeer naar voren dat de commissie bang was voor ontsporingen van zich vervelende militairen, als dat men het volk wilde verheffen of bij wilde dragen aan een goede geest in het leger.

De Centrale Commissie kreeg een coördinerende rol en stimuleerde de oprichting van lokale afdelingen, die veel handelingsvrijheid kregen. De lokale commissies werden voornamelijk gevormd door plaatselijke notabelen, maar hun enthousiasme bleek meestal niet zo standvastig en verdween meestal weer na enkele maanden.

De commissie in Tilburg bijvoorbeeld, richtte haar inspanningen op het bieden van onderwijs aan het legerpersoneel. Maar de vele troepenverplaatsingen, de verspreide

---

¹⁵ NA, Archief HKV 1914.266.4721.

ligging van de troepen, het grote verschil in vooropleiding tussen de militairen, maar ook het gebrek aan medewerking van de commandanten vormden een zodanige belemmering voor een goede gang van zaken, zodat het onderwijsinitiatief gedoemd was om te mislukken. Elders in het land mislukte soortgelijke initiatieven ook. Zo kwam de plaatselijke commissie in Leiden tijdens een vergadering in februari 1915 tot de conclusie dat de plaatselijke commandanten te weinig publiciteit aan de lezingen en cursussen gaven. In Haarlem kwam men in de eerste helft van 1915 tot eenzelfde conclusie en moest jammerlijk erkennen dat hun initiatief mislukt was.¹⁶

Dat de organisatie van cursussen op sommige plekken wél goed verliep bewijst een brief, gedateerd op 30 november 1914, van generaal Snijders aan de commandant van de derde divisie, generaal-majoor W.H. van Terwisga (1861-1948). In deze brief prees Snijders het werk van Akkerhuys, die tal van cursussen voor de gemobiliseerde soldaten in Apeldoorn had opgericht. Aan Akkerhuys was verzocht zijn goede zorgen in de toekomst ook aan West-Brabant te besteden, in samenwerking met de personen die daar in dezelfde richting bezig waren. Snijders vertrouwde erop dat van Terwisga zijn volledige medewerking zou verlenen om de organisatie tot een succes te maken.¹⁷

De redenen die werden aangevoerd om het falen in Tilburg te verklaren, zullen zeker ook relevant geweest zijn voor andere commissies in het land. Dat het op veel andere plaatsen waarschijnlijk niet veel beter gesteld was blijkt dan ook wel uit het feit dat in juni 1915 de militaire overheid de organisatie van ontwikkeling en ontspanning overneemt.

Deze afdeling Ontwikkeling en Ontspanning, al snel bekend als O&O, werd aan het algemeen hoofdkwartier toegevoegd. De afdeling kwam onder leiding te staan van de generaal-majoor bij de Genie Pieter Kleijnhens (1852-1928), die speciaal hiervoor uit zijn pensioen werd terug geroepen.¹⁸ Aan het eind van zijn lange carrière bij de landmacht was Kleijnhens in 1910 opgeklommen tot commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, totdat hij in het najaar van 1913 met pensioen ging. Daarnaast was hij vanaf 1912 regent van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen te Utrecht en vanaf 26 november 1914 gemeenteraadslid in dezelfde stad.¹⁹

De aanstelling van Kleijnhens tot commandant van de afdeling O&O zal misschien wat wenkbrauwen hebben doen fronsen. Acht maanden eerder was hij namelijk ontslagen als

---

¹⁶ Kleijngeld, *Tilburg*, 89; Stelling en Blom, *Niet voor God*, 66.

¹⁷ NA, Archief HKV, 1914.265.3931.

¹⁸ "Uit de Staatscourant", *Middelburgsche courant*, 3-6-1915.

¹⁹ "Z.T.", *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 27-11-1914.

regeringscommissaris van het vluchtelingenkamp Veenhuizen nadat hij geweigerd had bepaalde orders van de regering uit te voeren. Dit bleek echter geen beletsel om door een lid van diezelfde regering gevraagd te worden om de nieuw gevormde afdeling O&O te leiden.²⁰

Het hoofdkwartier voor de afdeling O&O kwam logischerwijs in Den Haag, eerst op Sundastraat 32. Later breidde de afdeling uit naar de percelen op Borneostraat 3 en enkele kamers aan de Sundastraat 36 en de Van Galenstraat 54. Deze uitbreidingen waren hard nodig, in de loop der tijd groeide de afdeling uiteindelijk tot een aantal van 108 man.²¹

Generaal Kleijnhens formuleerde een vijftal activiteiten waar zijn afdeling zich op zou richten, namelijk: de lichamelijke ontwikkeling van de gemobiliseerden, het geven van onderwijs, het beoefenen van huisvlijt, het aanbieden van 'voegzame ontspanning en afleiding' en het bevorderen van de zang in het leger. Een zesde doelstelling, die Kleijnhens hier niet vermeldde, is dat de afdeling ook een bijdrage moest leveren aan de popularisering van het leger bij de bevolking. In totaal werd vanaf juni 1915 ongeveer 1,2 miljoen gulden besteed aan ontwikkeling en ontspanning. Hiervan was 362.000 gulden bedoeld voor lichamelijke ontwikkeling, 381.000 gulden aan onderwijs en huisvlijt, 355.000 gulden voor 'voegzame ontspanning en afleiding' en 43.000 gulden werd besteed aan de ontwikkeling van de zang in het leger.²²

Cursussen

Een van de eerste wijzigingen die werd doorgevoerd was dat er gemobiliseerde docenten kwamen. Het werven van leerkrachten uit de gemobiliseerde troep moet als voordeel hebben gehad dat de militaire discipline ook tijdens de cursussen gehandhaafd kon worden. Het is aannemelijk dat een cursist zich beter zou gedragen als er een militair voor de klas stond in plaats van een burger, al zijn er geen gevallen bekend van ongehoorzaamheid of baldadigheid tijdens de cursusuren. Wat overigens niet wil zeggen dat er geen incidenten plaatsvonden.

Een andere reden om docenten te werven uit de troep moet zijn geweest dat het een besparingsmaatregel was. De gemobiliseerden kregen hun daggeld en werden voor hun

---

²⁰ "Een ontslag", *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 16-10-1914.

²¹ Nationaal Archief Den Haag, Archief Generale Staf Landmacht 1914-1940, 2.13.70, 1919.375.2349.

²² Moeyes, *Buiten Schot*, 152; Stelling en Blom, *Niet voor God*, 67-68.

inspanningen beloond met extra verlofdagen. Burgerdocenten werden niet uitgesloten, maar mochten slechts in uitzonderingsgevallen een salaris krijgen. Wel is bekend dat veel leerkrachten, die gratis lesgaven, er vaak na een tijdje mee ophielden omdat ze het niet langer konden opbrengen om les te geven aan soldaten die niet altijd even geïnteresseerd waren. Het werven van docenten onder de troepen moest dus ook bijdragen aan een grotere continuïteit van de lessen, zij konden er niet zo makkelijk mee stoppen als de burgerdocenten.²³

De cursussen werden met name in de wintermaanden aangeboden, van begin oktober tot eind maart, zodat de lente- en zomermaanden optimaal benut konden worden voor oefeningen in het veld. Dit betekende echter niet dat er helemaal geen cursussen werden gegeven. Het werd van harte aangemoedigd om vooral door te gaan met het geven van onderwijs, zij het wel buiten de diensturen en beperkt tot de dagen waarop de troepen thuisdiensten verrichtten.²⁴ Cursisten kregen, na met goed gevolg de cursus doorlopen te hebben, vier extra verlofdagen en een diploma. Dit aanbod deed wonderen, want het aantal aanmeldingen voor de cursussen van de winter 1915-1916 was overweldigend, zeker nadat bekend werd gemaakt dat de cursussen gedeeltelijk onder dienstdtijd werden gegeven. Hierdoor werd deelname niet verplicht gesteld, iets wat waarschijnlijk het enthousiasme van de deelnemers geen goed zou hebben gedaan. Alleen, een niet onaanzienlijke groep, analfabeten werden verplicht onderwijs te volgen.

Het winterprogramma van 1915-1916 leverde veel meer resultaat op dan dat van de winter daarvoor. In zijn memoires wist de oud-minister van Oorlog, Nicolaas Bosboom, met trots te melden dat 40.000 cursisten onderwijs gevolgd hadden in zeventig vakken en werd er 7000 uur onderwijs per week gegeven. Een gedeelte van de deelnemende militairen volgden zelfs meer dan één cursus, zodat het aantal gevolgde cursussen op 55.000 kwam. Deze cursussen werden gegeven door 1600 militairen en 300 burgerdocenten.²⁵

In de winter van 1916-1917 was de belangstelling voor de te geven cursussen iets minder dan in het voorgaande jaar. In totaal waren er 36.000 cursisten die één of meer cursussen volgden, werden er 8300 lessen per week gegeven door 1590 militaire docenten en 300 burgerdocenten. 950 cursisten volgden verplicht alfabetiseringsonderwijs, terwijl in de

---

²³ Kleijngeld, *Tilburg*, 90; Stelling en Blom, *Niet voor God*, 67,

²⁴ NA, Archief HKV 1916.297.29352; 1917.241.49892; 1918.348.73433.

²⁵ Bosboom, *moeilijke omstandigheden*, 232; Nationaal Archief Den Haag, Archief Stelling van Amsterdam, 3.09.23, 1916.546.1400B.

voorgaande winter dit aantal nog maar op 600 lag. Voor dit 'cursusjaar' is ongeveer bekend voor welke vakken veel animo was. Het niveau van de meeste soldaten bleek laag en kwam in veel gevallen niet verder dan het derde of vierde leerjaar van de lagere school (het huidige groep vijf en zes). Van de 36.000 cursisten volgden er ongeveer 15.500 een cursus Lager- en Herhalingsonderwijs. Daarnaast was er veel animo voor een cursus in Frans, Duits of Engels, ruim 10.000 man meldde zich voor een cursus in één van deze talen aan. Later bleek dat veel van de aangemelde soldaten een te geringe kennis hadden van de eigen taal, wat het erg lastig maakte om een vreemde taal te leren. Ook voor de agrarische en technische cursussen namen veel mannen plaats in de schoolbanken. In totaal volgden bijna 9.000 man een cursus in één van die richtingen. Op een hoger niveau werden ook cursussen gegeven die een boekhouddiploma, een politiediploma of opleidden tot commies van 's Rijks belastingen. Veel van deze cursussen werden overigens gegeven in door de burgerautoriteiten kosteloos beschikbaar gestelde (school)gebouwen.²⁶

Helaas is voor de winter van 1917-1918 geen soortgelijk rapport teruggevonden als voor de twee voorgaande winters. Maar als we af gaan op het overzicht dat in januari 1919 door de afdeling O&O is opgesteld, dan moet het aantal deelnemers aan de cursussen ongeveer gelijk zijn gebleven met de voorgaande jaren.²⁷

Voor de winter van 1918-1919 werden wederom voorbereidingen getroffen voor een soepel verloop van de cursussen. Zo werd door generaal Kleijnhens bepaald dat uiterlijk op 30 september de militaire autoriteiten hun begroting met de vermoedelijke kosten van het onderwijs en een lesrooster moesten indienen. Helaas is niet exact bekend hoeveel cursisten zich ingeschreven hadden voor het onderwijs. Dit cursusjaar was echter van korte duur. Doordat op 11 november door de strijdende partijen de wapenstilstand getekend werd kon Nederland overgaan tot demobilisatie van zijn troepen. Op 15 november werd dan ook door O&O gecommuniceerd dat: *na 30 november a.s. geen gebruik meer zal mogen worden gemaakt van de dezerzijds vóór dien datum verstrekte machtigingen.*²⁸

---

²⁶ NA, Archief HKV, 1917.241.60850; Blom en Stelling, *Niet voor God*, 68-69.

²⁷ NA, Archief GS, 1919.375.2349.

²⁸ NA, Archief HKV, 1918.348.89334.

Het aanbieden van deze cursussen had niet alleen als doel om de soldaten een bezigheid te geven tijdens de avonduren, het paste namelijk perfect in het beeld van de opvoedende rol die het leger toebedacht werd.

Al decennia werd het leger gezien als het uitgelezen instituut om jonge mannen fysiek én geestelijk te vormen. Gedurende hun dienstitijd werd hen niet alleen geleerd te marcheren en het wapen te hanteren, maar was er ook aandacht voor de geestelijke ontwikkeling van de dienstplichtig militair. Voor de afschaffing van het remplaçantenstelsel in 1901 was dit vaak meer noodzaak dan luxe. Dit stelsel zorgde namelijk voor onevenredig aantal laaggeschoolde rekruten, doordat het voor de rijkere, over het algemeen beter opgeleide, lotelingen mogelijk was om een vervanger te betalen. Het gevolg hiervan was dat een substantiële groep mannen hun diensten jaren naeen verkochten en *de facto* beroepsmilitairen waren geworden.²⁹

Bij deze groep militairen, in combinatie met de lotelingen die zich niet wisten vrij te kopen, moet de alfabetiseringsgraad ongetwijfeld lager hebben gelegen dan het landelijk gemiddelde. Dit maakte dat het intensiever geweest moet zijn om de troep soldaten te instrueren, aangezien alle informatie mondeling overgebracht diende te worden. Om met een beperkt beroepskader deze troepen toch op te kunnen leiden was alfabetisering wel een minimumvereiste.

Lichamelijke ontwikkeling

Naast de geestelijke ontwikkeling, werd er ook veel aandacht besteed aan de lichamelijke ontwikkeling van de troepen. Dit was hard nodig, want al jaren lang klaagde het beroepskader dat menig dienstplichtige bij binnenkomst volstrekt niet voldeed aan de eisen die het militaire vak van hem verlangde.

Bij de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1901 werden ook de oefentijd en het jaarlijks op te roepen aantal dienstplichtigen gewijzigd. De oefenperiode ging van twaalf naar acht en halve maand en het contingent dienstplichtigen werd vergroot van 11.000 naar 17.500. Deze inkorting van de dienstitijd was bedoeld om de kosten te drukken die het grotere jaarlijkse contingent met zich meebracht. Een dienstitijd van acht en halve maand werd door het kader als veel te kort en zelfs als gevaarlijk beschouwd. Het protest

---

²⁹ E.W.R. van Roon, 'De dienstplicht op de markt gebracht: het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 4, 613-637, aldaar 622-623.

ging zelfs zover, dat een aantal officieren niet meer voor de gevechtswaarde van de Nederlandse militair wenste in te staan.³⁰

De matige kwaliteit van de Nederlandse dienstplichtigen lag niet alleen aan de korte militaire opleiding, maar vond, volgens menig beroepsofficier, zijn oorsprong in de non-militaire houding van het Nederlandse volk. De Nederlandse jeugd was verslapt door de lange periode van vrede, de toegenomen welvaart, de desinteresse van de burgerij en de bloei van anti-nationale opvattingen zoals socialisme en pacifisme. Het karakter van de Nederlander was ook al niet gunstig; hij was individualistisch, had een afkeer van autoriteit en was ook nog ontzettend koppig. Daarnaast leverde het onderwijssysteem vooral “zwakke, geleerde, nerveuze mannetjes” af door de focus te leggen op ‘boekenwijsheid’ en te weinig aandacht te besteden aan de fysieke ontwikkeling van de leerlingen.³¹

Dat de fysieke capaciteiten van de militairen flink opgeschroefd diende te worden werd nog duidelijker door een verandering in de Nederlandse militaire strategie. De oorspronkelijke strategie richtte zich op een verdediging aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie en, nadat in 1883 met de bouw was begonnen, op de Stelling van Amsterdam. Het vestingstelsel was helemaal ingericht op een aanval naar het hart van Nederland, de Randstad en specifiek Amsterdam. Het lag echter niet in de lijn der verwachtingen dat één van de grote mogendheden een oorlog zou beginnen met de bedoeling Nederland te annexeren. Er werd al sinds het begin van de eeuw rekening gehouden met een nieuwe oorlog tussen Frankrijk en Duitsland. En dat België daarbij betrokken zou worden stond als een paal boven water. Maar in hoeverre Nederland bij deze oorlog betrokken zou raken was minder duidelijk. Een directe aanval op het hart van het land werd niet door de Generale Staf verwacht, maar een grensschending in Limburg werd vanuit strategisch oogpunt niet onwaarschijnlijk geacht. Bij zo’n schending van het grondgebied kon er slecht worden ingegrepen als Nederland alleen over een vestingleger zou beschikken.³² Het meer waarschijnlijke scenario van een grensschending overtuigde de Generale Staf dat een mobiel veldleger een noodzakelijke rol te vervullen had in de defensieplannen. Dit veldleger zou in het oosten en zuiden van het land een eventuele vijand moeten vertragen en waar mogelijk aanvallen. Het was duidelijk dat de militairen in een dergelijk veldleger

---

³⁰ Moeyes, *De sterke arm*, 74; Klinkert, ‘Dienstplicht: militaire opvattingen over het maatschappelijke nut, 1870-1914’, *Militaire spectator* 159 (1990) 9, 405-411, aldaar 408-409.

³¹ Klinkert, ‘Dienstplicht’, 408; Klinkert, *Defending Neutrality* (Leiden 2013) 15.

³² Moeyes, *Buiten Schot*, 46.

over grotere fysieke capaciteiten moesten beschikken dan de militairen die wachtdiensten draaiden in een fort van het vestingstelsel.

Om deze verandering in het strategisch beleid te ondersteunen werd met de legerwetten van 1912 en 1913 de jaarlijkse lichte vergroot naar 23.000 man en werd de periode die een dienstplichtige moest doorbrengen in de milite en de landweer gewijzigd naar respectievelijk zes en vijf jaar. De dienstplicht werd hierdoor met vier jaar ingekort, oudere lichten moesten acht en zeven jaar als milicien of landweerman dienen. Dit lijkt tegenstrijdig beleid, maar het moest er juist voor zorgen dat een toekomstig leger uit meer jonge mannen zou bestaan.

Toen in augustus 1914 de mobilisatieoproep gedaan werd, vielen pas twee lichten dienstplichtigen onder de nieuwe regelgeving, de overige troepen vielen onder de legerwet van 1901 of zelfs nog onder negentiende-eeuwse wetgeving. Alle lichten bij elkaar leverden een nominale troepensterkte van 265.000 man. In werkelijkheid kon dit aantal nooit gehaald worden, sommigen waren inmiddels overleden en anderen fysiek niet meer geschikt voor de dienst. In totaal waren er 211.859 militairen beschikbaar, waarvan 92,8 procent op de derde mobilisatiedag al onder de wapens was.³³

De mobilisatie bood een uitgelezen kans om deze opgeroepen militairen fysiek te vormen naar de eisen die de moderne oorlog stelde. Dit werd uiteraard gedaan met de gebruikelijke exercities en marsen, maar die oefeningen alleen waren niet voldoende. Zo kwamen er in januari 1915 fondsen beschikbaar om turntoestellen te kopen, die tijdens lessen lichamelijke oefening gebruikt konden worden.³⁴

Militair Vaardigheidsdiploma

Een belangrijker onderdeel om de troepen fysiek weerbaarder te maken was de aanmoediging tot het behalen van het militair vaardigheidsdiploma. Dit diploma werd *ter meerdere bevordering van de opgewektheid tot deelneming aan [...] oefeningen* op 8 februari 1916 ingesteld. In samenwerking met het Nederlands Olympisch Comité (NOC), waar kapitein P.W. Scharroo (1883-1963) in het bestuur zat en die tevens voorzitter van de Nederlandse Atletiek Unie was, werden de proeven die tot het behalen van dit vaardigheidsdiploma afgenomen.

---

³³ Stelling en Blom, *Niet voor God*, 54-55.

³⁴ NA, Archief HKV, 1915.278.5560.

Er was in deze dagen een warme band tussen het leger en het Olympisch Comité. Zo was niet alleen Scharroo, naast zijn bestaan als beroepsmilitair, sinds 1915 bestuurslid van het NOC, maar was generaal Kleijnhens meer dan eens aanwezig bij een algemene vergadering van het comité.³⁵

Om in aanmerking te komen voor het militair vaardigheidsdiploma diende de geëxamineerde minimaal aan de gestelde eisen te voldoen. De deelnemer werd getest op verschillende loop-, spring-, werp- en krachtonderdelen. Daarnaast werden de deelnemers, afhankelijk van het wapen waartoe zij behoorden, getest op hun uithoudingsvermogen. Zo moest een infanterist, in twee dagen tijd en gekleed in *veldtenue met rol*, twee marsen van respectievelijk 35 en 40 kilometer binnen de acht en negen uur afleggen. Een cavalerist had de keuze om eveneens de hiervoor genoemde marsen af te leggen, hij mocht de rol achterwege laten, of een mars te paard afleggen, een dag later gevolgd door een terreinloop met hindernissen. De mars zou een verplaatsing van honderd kilometer binnen 24 uur inhouden, gereden op vier paarden. Militairen behorend tot de wielrijders hadden eveneens de keuze tussen de voorgeschreven mars voor infanteristen (ook zij mochten de rol achterwege laten), of twee verplaatsingen per fiets. Bij de eerste verplaatsing diende honderd kilometer binnen zeven uur afgelegd te worden en de volgende dag 120 kilometer binnen acht uur. Het behalen van het diploma leverde vier dagen extra verlof op.³⁶

In eerste instantie had men bedacht om op meerdere plaatsen het examen af te nemen. En dus werd in juni 1916 onder toezicht van twintig driekoppige commissies het eerste examen gehouden. Uit praktische overwegingen werd besloten om in 1917 en 1918 het examen alleen nog in Den Haag te organiseren, nu onder toezicht van een twintigtal officieren. Dit zou voor meer eenheid in beoordeling moeten zorgen, een aanmerkelijke beperking van het aantal benodigde commissieleden inhouden.³⁷

Voor officieren en onderofficieren werden cursussen gegeven tot 'leiders in lichaamsoefeningen'. Tijdens de cursus werd hen geleerd hoe men leiding moest geven tijdens lessen lichamelijke vorming. Vanwege het nijpende tekort aan juist geschoolde instructeurs en de dringende behoefte die er in het leger aan hen was, kregen de eerste lichteningen maar één week scholing. Later werd dit uitgebreid naar twee, drie en

---

³⁵ Nationaal Archief Den Haag, Archief Nederlands Olympisch Comité, 2.19.124 inventaris nummer 61, Notulen algemene vergadering 11 september 1915.

³⁶ NA, Archief HKV, 1916.297.28701; NA, Archief GS 1916.375.5454.

³⁷ NA, Archief GS, 1919.375.2349.

uiteindelijk zelfs vier weken training. Tussen juli 1915 en november 1918 namen in totaal 2.000 officieren en 2.000 onderofficieren hieraan deel. Daarnaast volgden in 1917 honderd onderofficieren een cursus van drie weken in het bajonetvechten en werden in dezelfde zomer 170 cadetten en 30 onderofficieren drie à vier weken lang getraind in lichaams oefeningen. De hierboven genoemde cursussen werden gehouden onder leiding van aanvankelijk reserve-tweede luitenant C.J.J. Könings, later van kapitein W.H.L Vogel en uiteindelijk van de directeur der Militaire Gymnastiekschool, Kapitein H. Bierman.³⁸ Gedurende de mobilisatiejaren heeft generaal Snijders meer dan eens gehamerd op het belang dat zo veel mogelijk militairen dit diploma haalden. Op 11 juli 1917 liet Snijders dan ook een schrijven versturen naar alle commandanten waarin hij zijn teleurstelling uitsprak over het aantal opgekomen aspiranten om het examen af te leggen. Volgens Snijders ligt de oorzaak hiervoor bij een gebrek aan inzicht bij vele commandanten. Zij zouden niet inzien dat de gevechtswaarde van de troep nauw samenhangt met de lichaamsvaardigheid van de soldaat. De opperbevelhebber wilde daarom voor 1 augustus van alle korpscommandanten een opgave ontvangen van de besteedde hoeveelheid tijd en het aantal soldaten dat deelnam aan de oefeningen ter voorbereiding op het halen van het militair vaardigheidsdiploma. Het was trouwens al in augustus 1915 dat Snijders verordend had dat de diensten zo ingedeeld moesten worden dat er driemaal per week anderhalf tot twee uur aansluitend geoefend kon worden.³⁹

Een jaar later, juli 1918, was Snijders nog steeds niet tevreden over de resultaten bij het militair vaardigheidsexamen. De resultaten waren weliswaar verbeterd, maar bij verschillende troepenonderdelen was de uitkomst nog onvoldoende, terwijl dit toch al de vierde keer was dat het examen werd afgenomen.⁴⁰

In het verslag, van de hand van majoor J.G. Leverland, over dit examen, komt naar voren dat de resultaten tussen overeenkomstige troepenonderdelen zeer verschillend waren. Nu kon dit te wijten zijn aan de verschillende omstandigheden waarin de troepen verkeerden, maar volgens majoor Leverland was het verschil in resultaat voornamelijk te wijten aan het gebrek aan leiding bij de troepen die mindere resultaten behaalden. De groepen waarbij zich officieren bevonden waren in de regel beter geoefend. Het werd dan ook wenselijk geacht dat de luitenants het vaardigheidsdiploma bezaten, zij moesten

---

³⁸ Stelling en Blom, *Niet voor God*, 68; Moeyes, *Buiten Schot*, 153; NA, Archief GS, 1919.375.2349.

³⁹ NA, Archief HKV 1917.241.58929; NA, Archief GS, 1919.375.2349..

⁴⁰ NA, archief HKV, 1918.348.82377.

lichamelijk zeker niet de mindere zijn van hun ondergeschikten. De schrijver concludeerde teleurstellend dat dit slechts van een zeer klein deel van het leger gezegd kon worden.⁴¹

Generaal van Terwisga, inmiddels bevorderd tot commandant van het veldleger, was het niet eens met de conclusies van majoor Leverland. Volgens van Terwisga lag het verschil in prestaties wel aan de legeringsomstandigheden en het verschil aan arbeid dat er was tussen de verschillende troepenonderdelen. Volgens hem was er geen enkele reden om aan te nemen dat er ook maar één commandant was die de beoefening van sport niet welgezind zou zijn of tegen zou werken.⁴²

Waarschijnlijk om de tekortschietende onderdelen een kans op verbetering te geven, werd de inschrijvingsdatum voor het volgende examen, dat in september gehouden zou worden, verzet van 15 naar 24 augustus.⁴³

In het genoemde verslag werd exact gespecificeerd hoeveel militairen, uitgesplitst in officieren, onderofficieren, korporaals en soldaten, zich hadden ingeschreven, werkelijk waren komen opdagen en hoeveel van hen het diploma uiteindelijk behaalden. In totaal hadden 7316 militairen zich ingeschreven voor het onderzoek en kwam 6433 van hen werkelijk opdagen, dit geeft een opkomstpercentage van 88 procent. Waarbij het opkomstpercentage gesplitst per rang schommelde tussen de 82 en 94 procent. Dit zijn vrij aannemelijk percentages, het is goed mogelijk dat iets meer dan tien procent van de militairen niet kon komen vanwege dienstbezwaren, of om een andere reden verstek moesten laten gaan. Het aantal geslaagden laat echter een heel ander beeld zien. Van de 6433 deelnemers slaagden er slechts 3738, dit is 58 procent. Als het aantal geslaagden per rang wordt bekeken, dan zijn de verschillen zeer groot, ruim 81 procent van de officieren slaagden, 68 procent van de onderofficieren, 56 procent van de korporaals en slechts 53 procent van de soldaten.⁴⁴

De exacte redenen om deze grote verschillen in succesvolle deelname aan het onderzoek te verklaren zijn moeilijk te geven. Was het een verschil in beroepsernst en mentaliteit of moeten we het antwoord op een prozaïscher plek vinden, een verschil in fysieke ontwikkeling tussen de over het algemeen uit de gegoede klasse komende officieren en de lager opgeleide, in mindere omstandigheden levende soldaten en korporaals? Een

---

⁴¹ NA, archief HKV, 1918.348.82377.

⁴² NA, archief HKV, 1918.348.7510.

⁴³ NA, archief HKV, 1918.348.82377.

⁴⁴ NA, archief HKV, 1918.348.82377.

combinatie van deze factoren, waarschijnlijk aangevuld met enkele andere, lijkt het meest aannemelijk.

Tussen juni 1916 en het najaar van 1918 konden kandidaten in totaal vijf keer examen doen voor het vaardigheidsdiploma. In totaal deden 24.905 militairen examen, waarbij 12.818 van hen slaagden, wat een slagingspercentage van circa 51,5 procent geeft. De circulaire waarin Snijders zijn onvrede uitsprak over het aantal deelnemers en hun prestaties, lijken wel effect te hebben gehad, gezien het toenemend aantal soldaten, 2.900 in juni 1916 tegenover 6.689 in het najaar van 1918. Het slagingspercentage in het najaar van 1918 was echter bedroevend te noemen, slechts 33,1 procent van de deelnemers slaagde voor de test! Terwijl in het voorjaar nog 58 procent geslaagd was en in het najaar van 1917 57,7 procent.

Als redenen voor de wisselende slagingspercentages werden in 1919 de volgende oorzaken voorgedragen: In 1916 was men coulant geweest bij de beoordeling, het werd aan de commissies overgelaten om ook hen die niet in alle opzichten aan de eisen voldeden als geslaagd aan te merken. De tegenvallende resultaten van het voorjaar van 1917 (slechts 45,1 procent van de deelnemers slaagde) en het najaar van 1918 werden toegeschreven aan het slechte weer, hierdoor was het moeilijk om goed te oefenen.⁴⁵

De argumentatie dat het weer de grote boosdoener was is boterzacht, vooral als je het vergelijkt met de felle kritiek die generaal Snijders op zijn commandanten leverde.

Moeyes spreekt van *al* 10.500 manschappen en officieren die begin 1918 het diploma behaald hadden, ik zou zeggen *slechts* 10.500.⁴⁶

Vorbereiding op en deelname aan het onderzoek voor het militair vaardigheidsdiploma was beduidend minder populair dan scholing die in het winterseizoen geboden werd. Gedurende de mobilisatie waren in totaal 500.000 mannen, voor kortere of langere tijd, onder de wapens geroepen. Slechts vijf procent van dat half miljoen militairen heeft uiteindelijk deelgenomen aan het militair vaardigheidsexamen. Dat is veel minder dan de twintig procent die jaarlijks één of meer cursussen volgden.⁴⁷

---

⁴⁵ NA, archief GS, 1919.375.2349.

⁴⁶ NA, archief GS, 1919.375.2349; vgl. Moeyes, *Buiten Schot*, 153.

⁴⁷ Stelling en Blom, *Niet voor God*, 69.

Sport

Gedurende de mobilisatie werden ook regelmatig sportwedstrijden en demonstraties gehouden. Zo werd met hulp van de Nederlandse Voetbalbond al in het vroege voorjaar van 1915 begonnen met het opzetten van lokale voetbalcompetities. De voetbalbond vroeg aan (oud)-bestuursleden van de bond, samen met officieren, plaats te nemen in lokale regelingscommissies. Verder bood zij aan hulp en advies te verstrekken op organisatorisch en administratief gebied. Het organiseren van deze lokale competities heeft voor een enorme popularisering van de voetbalsport gezorgd tijdens en zeker ook ná de mobilisatieperiode. Waar voetbal, en het beoefenen van sport in zijn algemeenheid, vroeger voorbehouden was aan de bovenlaag van de samenleving, zij konden zich immers vrije tijd veroorloven, drong het beoefenen ervan nu ook door tot de massa. Het aantal leden van de voetbalbond steeg in het decennium rond de Grote Oorlog dan ook explosief, van 7.500 leden in 1910 naar 48.000 leden in 1920.⁴⁸

Naast de voetbalcompetities werden op lokaal niveau ook wedstrijden in een alternatieve zevenkamp gehouden tussen de verschillende troepenonderdelen. Onderdeel van deze heptathlon waren hardlopen, werpen van onder meer speer, discus en handgranaat, evenwichtsoefeningen, ver- en hoogspringen, een hindernisloop, staaf- of vrije oefeningen en touwklimmen over een schutting. De best presterende groepen mochten optreden op de vanaf 1916 gehouden jaarlijkse sportdemonstraties op het sportterrein Houtrust in Den Haag.

Twee sporten die nauw samenhangen met het Nederlandse landschap en klimaat waren de zwem- en schaatssport. Het waterrijke landschap werd al eeuwen als verdediging tegen een vijandelijke opmars gebruikt en met de juiste kennis en vaardigheden kon dit een formidabele barrière vormen. Een oprukkende vijand zou zich geen raad weten in de wirwar van sloten en kanalen, zeer zeker niet als het omliggende land ook nog geïnuundeerd was. Kennis van het land en de nog begaanbare plekken waren essentieel om zich effectief te kunnen verplaatsen. Het vermogen om zich al zwemmend of per schaats te kunnen verplaatsen zou vanuit militair oogpunt nog een extra voordeel opleveren. Het is dan ook weinig verbazingwekkend dat het beoefenen van de zwem- en schaatssport van harte werd aangemoedigd.

---

⁴⁸ NA, archief HKV, 1915.278.7254; Jurryt van de Vooren, 'Taalstrijd zette het Nederlandse voetbal op zijn kop' (versie 6-6-2010), <http://sportgeschiedenis.nl/2010/06/06/taalstrijd-zette-het-nederlandse-voetbal-op-zijn-kop.aspx> (12-2-2016).

Nadat de organisatie van O&O in de zomer van 1915 in militaire handen komt, worden door het land zwemplaatsen aangelegd en wedstrijden georganiseerd. Het schaatsen werd, “ijs en weder dienende”, aangemoedigd als zijnde een goede fysieke oefening en vanwege het militaire belang om zich op die wijze te kunnen verplaatsen. Tot gezamenlijke oefeningen die van waarde gerekend mochten worden waren onder meer: het rijden van patrouilles met tien man en het afleggen van grote afstanden door groepen van bijvoorbeeld tweehonderd man.⁴⁹

In antwoord op de aanmoediging die op 23 januari 1917 uitging van de afdeling O&O, schreef op de 25^e de commandant van de in Brabant gelegerde vierde divisie, generaal-majoor P. W. Weber, dat in de komende dagen schaatswedstrijden gehouden zouden worden. Hij meldde de routes zelf verkend te hebben en gaf aan dat de troepen het zeker op prijs zouden stellen als generaal Kleijnhens tijdens de wedstrijden aanwezig zou zijn.⁵⁰

Sportdemonstraties en prestatietochten

Dat sport meer doet dan alleen de beoefenaar fysiek ontwikkelen is duidelijk. Een sportieve strijd trekt veel publiek en dat was bij de al eerder genoemde sportdemonstraties zeker het geval. Hiermee werden deze demonstraties niet alleen een podium waarop militairen hun vaardigheden konden tonen, maar vooral ook een mogelijkheid om de vaardigheden van de troepen aan het volk te tonen. Het organiseren van sportdemonstraties sloot dan ook goed aan bij het zesde, niet openlijk benoemde, doel van het bureau Ontwikkeling en Ontspanning, de popularisering van het leger bij het volk. In de ogen van Snijders waren deze demonstraties dan ook heel belangrijk.⁵¹

Het kwam geregeld voor dat sportevenementen alleen voor (onder)-officieren gehouden werden. Zo werd er een vijfkamp apart voor officieren en onderofficieren georganiseerd door het Nederlands Olympisch Comité (NOC). Dat dit evenement niet openstond voor manschappen, het werd überhaupt niet voor korporaals en soldaten georganiseerd, zal waarschijnlijk liggen aan de mate van (on)geoefendheid in het schermen en nog belangrijker aan het gescheiden houden van de verschillende rangen.

Een sport die ‘gemengd’ beoefend werd was het tennis. De uitslagen van het in september 1915 gehouden militair lawn tenniskampioenschap laat de deelname van zowel soldaten,

---

⁴⁹ NA, Archief HKV, 1917.241.47681; 1917.348.69086.

⁵⁰ NA, Archief HKV, 1917.241.47874.

⁵¹ Moeyes, Buiten Schot, 153; NA, Archief HKV, 1917.241.56181.

onderofficieren als officieren zien. Onder ruime belangstelling, waaronder de generaals Kleijnhens en Ophorst (commandant Stelling van Amsterdam), werd verdeeld over twee dagen om het kampioenschap gespeeld. De finale werd overigens overtuigend, met 6-2 en 6-3, door korporaal van de(r) Feen gewonnen.⁵²

De zojuist genoemde vijfkamp was overigens een idee uit de hoed van Scharroo. Al in september 1915, hij was pas net benoemd in het bestuur van het NOC, stelde hij voor om vijfkampen te organiseren. Na goedkeuring van het plan, werd hij samen met ritmeester jhr. J.W. Godin de Beaufort (vader van autocoureur Carel Godin de Beaufort) en eerste luitenant jhr. F.J.A. Calkoen belast met de organisatie van de vijfkampen.⁵³

Van 22 tot en met 24 augustus 1918 werd de vijfkamp voor officieren gehouden. Het was de derde keer dat dit evenement georganiseerd werd door het NOC. Op de eerste dag vond het schieten en zwemmen plaats te Amersfoort, terwijl op de tweede dag werd uitgeweken naar een schermzaal in Amsterdam en het handgranaatwerpen en hardlopen plaatsvond op landgoed Velserbeek, eigendom van NOC-voorzitter Frits baron van Tuyll van Serooskerken en dat voor de gelegenheid beschikbaar was gesteld, in Velsen. Om deelname te waarborgen werd het inschrijfgeld op 10 gulden gesteld, wat de deelnemer alleen na volledige deelname terug zou ontvangen, blessures daargelaten. Dat door de hogere legerleiding en de minister veel waarde werd gehecht aan deelname blijkt wel uit het feit dat de minister van oorlog had bepaald dat de commandanten de deelname aan de vijfkamp moesten beschouwen als een dienstverrichting. Daarnaast moeten ze oefening voor en deelname aan het evenement zoveel mogelijk bevorderen. Bij de vijfkamp werden niet alleen de besten beloond, alle deelnemers die aan de minimumeisen voldeden kregen een diploma. Het aantal deelnemers aan de eerste twee edities was overigens bijzonder laag. In 1916 namen 22 officieren deel aan de vijfkamp, waarvan vijf aan de eisen van het diploma voldeden, in 1917 waren er 26 deelnemers en nu voldeden slechts 3 officieren aan de minimumeisen!⁵⁴

Naast de (weinig belangstelling wekkende) vijfkamp, werden er ook schermwedstrijden voor (onder)-officieren gehouden en was er voor officieren de mogelijkheid deel te nemen aan een concours hippique.⁵⁵

---

⁵² "Militair lawn-tennis-kampioenschap", *De Telegraaf*, 12/13-9-1915.

⁵³ NA, Archief NOC, 2.19.124 inv. nr. 61, Notulen bestuursvergadering 30 september 1915.

⁵⁴ NA, Archief HKV, 1918.348.74448; 1918.348.76809; NN, 'NOC 1915-1917', <http://www.nocnsf.nl/cms/showpage.aspx?id=13007> (11-02-2016).

⁵⁵ NA, Archief HKV, 1917.241.57171; 1918.348.77622.

In het rijtje van prestatietochten kan de vierdaagse mars natuurlijk niet ontbreken. De vierdaagse was een relatief nieuw fenomeen, de eerste editie vond namelijk in 1909 plaats en was een vrijwel uitsluitend militaire gelegenheid. Onder de eerste 306 deelnemers waren slechts tien burgers. Na voltooiing van de tocht kregen de deelnemers een bewijs van marsvaardigheid. Deze tocht stimuleerde perfect de belangrijkste eigenschap van een soldaat, zich meerdere dagen met bepakking over een grote afstand kunnen verplaatsen. Deelname werd dan ook aangemoedigd door het geven van verlof en het regelen van vervoer naar de startplaats.⁵⁶

Het kwam ook voor dat een sportbond in contact trad met de legerleiding om militairen deel te laten nemen aan één van hun evenementen. Zo kwam er op 1 mei 1918 een brief van de Nederlandse Wielerbond (thans KNWU) binnen met het verzoek of militairen aan een 360 kilometer lange recreatietocht door Noord-Brabant mee konden doen. De bond vermeldde er bij dat ze de militairen het liefst groepsgewijs en in uniform zag deelnemen. Waarschijnlijk omdat het verzoek uitging van een burgerorganisatie, kwam hier een matig enthousiast antwoord op; militairen mochten, als de situatie het toeliet deelnemen, maar het kon de commandanten niet opgedragen worden om deelnemers verlof te geven.⁵⁷

De beoefening van sport, of lichamelijke oefening in het algemeen, werd vanuit het algemeen hoofdkwartier van harte aangemoedigd. Aan commandanten werd dan ook veelvuldig verzocht om, zoveel als de dienst het toeliet, de deelname aan wedstrijden en prestatietochten te faciliteren.

Ontspanning, Huisvlucht en Zang

In de loop van de mobilisatie werd het bieden van ontspanning en afleiding aan de aan mobilisatiemoede troepen steeds belangrijker. Aan het begin van de mobilisatie werd hier grotendeels voor gezorgd via particuliere initiatieven, maar dit bleek niet erg duurzaam. Het kwam dus steeds meer op de afdeling O&O aan om hier een leidende rol in te spelen.⁵⁸

Ter ontspanning van de troepen werden grote hoeveelheden kaart- en gezelschapsspellen aangeschaft, werden er bibliotheken ingericht en werd afleiding geboden in de vorm van

---

⁵⁶ NA, Archief HKV, 1918.348.83290.

⁵⁷ NA, Archief HKV, 1918.348.76787.

⁵⁸ Stelling en Blom, *Niet voor God*, 70.

muziek, theater en film. Uit het grote overzicht waarin beschreven werd wat er allemaal tot ontwikkeling en ontspanning van de troepen is verricht:

Zoo had b.v. verstrekking plaats van ruim: 30.000 spel speelkaarten, 3400 dam- en schaakborden; 1600 damspelen; 900 schaakspelen, 1600 dominospelen; 550 trictracspelen; 480 halmaspelen; 370 sjoelbakken; 2290 mondharmonica's; 230 trekharmonica's; 320 belegeringsspelen; 65 mandoline's en 210 gramophones met 5950 platen en voorts 4750 reclameplaten.⁵⁹

Naast de aanschaf van deze materialen, kwam een groot gedeelte van de beschikbare boeken en spellen voort uit particuliere donaties. Lokale commissies bleven gedurende de hele mobilisatie actief om het leven van de troepen wat aangenamer te maken. De militaire autoriteiten hadden weliswaar de organisatie van cursussen overgenomen, maar voor de ontspanning van de soldaten was nog steeds plaats voor lokale initiatieven, al verschilde de duurzaamheid hiervan sterk van plaats tot plaats.

Behalve kaartspellen en boeken, wilde de afdeling O&O ook amusement in de vorm van zang of voordrachten bieden. Eind 1915 trok generaal Kleijnhens dan ook langs de forten en garnizoenen op zoek naar amateurartiesten die voor O&O de voegzame ontspanning konden verzorgen. Onder de gemobiliseerden werden talenten zoals Dirk Witte en Clinge Doorenbos ontdekt en daarnaast contracteerde de afdeling beroepsartiesten zoals Jean-Louis Pisuisse, Rika Hopper en het dansduo Van Biene. Aan alle artiesten werd een passe-partout uitgegeven, waarmee ze toegang kregen tot alle forten en garnizoenen.

Dat niet alle voordrachten aan de eisen voldeden blijkt uit een waarschuwing die generaal-majoor d'Hamecourt, commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, liet verzenden naar zijn ondergeschikten. De middageditie van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 11 oktober 1916 berichtte dat de vorige avond een oorlogsfotograaf, de heer Rido, aan militairen een voordracht had gegeven over zijn verblijf in het oorlogsgebied. Blijkbaar was Rido, ondanks vooraf aangegeven te hebben dat hij "amicaal-neutraal" zou spreken, verre van neutraal. Misschien dat dit kwam door zijn persoonlijke ervaringen, Rido zou enige malen in Duitsland hebben vastgezeten op verdenking van spionage. De krant constateerde: *De neutraliteit was soms mijlen ver te*

---

⁵⁹ NA, Archief GS, 1919.375.2349.

zoeken, in de eerste plaats bij den spreker, en als gevolg daarvan niet minder bij het publiek. Om te voorkomen dat Rido nog meer zou doen om de neutraliteit te ondermijnen, werd door d'Hamecourt bepaald dat aan de heer Rido geen vergunning meer mocht worden verleend om in militaire gebouwen voordrachten te houden. Daarnaast mocht in militaire gebouwen geen reclame meer worden gemaakt ten behoeve van zijn optredens en van rijkswege verstrekte gelden mochten niet worden gebruikt voor door Rido te houden voordrachten.⁶⁰

O&O beschikte vanaf oktober 1917 ook over een bioscoopauto. Dit was in feite een omgebouwde vrachtwagen waarin alle benodigde apparatuur voor het vertonen van een film was gemonteerd. De bioscoopauto werd met name ingezet om ontspanning te bieden aan de militairen die afgelegen waren gelegerd. Een film die de soldaten te zien kregen was de Leger- en Vlootfilm die in februari van hetzelfde jaar in première ging. De bioscoopauto heeft tot september 1918 door het land gereden, maar met dit initiatief moest gestopt worden door benzineschaarste. In totaal zijn 180 voorstellingen gegeven, wat neerkomt op ongeveer één voorstelling per twee dagen.⁶¹

Voor de creatievere militair bestond de mogelijkheid tot het beoefenen van huisvlijt. Voor de begeleiding van deze handwerkavonden werden speciaal 250 instructeurs opgeleid om het een en ander in goede banen te leiden. Onder de gemobiliseerden hebben ongetwijfeld talloze ambachtslieden gezeten die op deze manier verbinding konden houden met hun vak. Maar ook voor de ambachtloze creatieveling stonden de deuren open. Tijdens deze avonden kon gekozen worden uit een keur van materialen om mee te werken, van riet om manden mee te vlechten tot leer om portemonnees mee te maken. Alle materialen werden tegen kostprijs verstrekt en de deelnemers konden met hun creatie deelnemen aan lokaal georganiseerde huisvlijttentoonstellingen. De beste inzendingen van deze, in het voorjaar van 1917 en 1918 gehouden, exposities mochten hun werk laten zien op de landelijke tentoonstelling in Den Haag.

Aan het aantal bekroningen dat op de landelijke expositie werd uitgedeeld valt af te leiden dat er een aardige vooruitgang werd geboekt in de kwaliteit van de werken. Werd in 1917 nog slechts vijf procent van de ingezonden stukken bekroond, een jaar later was dit percentage gestegen naar twintig procent.

---

⁶⁰ NA, Archief HKV, 1916.297.23488.

⁶¹ NA, Archief GS, 1919.375.2349.

De laatste activiteit waar de afdeling O&O zich op richtte was het bevorderen van de zang in het leger. In het najaar van 1915 werd door O&O opdracht gegeven tot het samenstellen van een zangbundel voor het leger.

Aan het beoefenen van zang werd een aantal positieve eigenschappen ontleend. Zo zou zang bijdragen aan het onderhouden van een goede en opgewekte geest en verschaftte het afleiding en ontspanning aan de beoefenaars. Daarnaast zou zingen een beschavende invloed hebben, al denk ik dat de opsteller hier buiten de geest van baldadige twintigers heeft gerekend. Een treffend voorbeeld hiervan is in 1914 opgetekend door de bekende zanger J.H. Speenhoff. Van zijn lied 'Holland Ons' luidden De laatste strofen van het eerste couplet als volgt:

*Niemand zal aan Holland raken,
Holland eeuwig voor ons vrij,
Die trouw voor ons zullen waken,
God verhoor ons, dat zijn wij.*

Toen Speenhoff aan het publiek vroeg de laatste twee zinnen te herhalen, vervingen zij "God verhoor ons" met een sterkere uitdrukking. Een populair lied tijdens het marcheren was een parodie op het bekende Engelse "It's a long way to Tipperary". De Nederlandse tekst verwees naar het gebruik van gifgas aan het front en luidde dan ook "Neem je Long mee ter Reparatie".⁶²

De zangbundel moest het twijfelachtige repertoire van de troepen verbeteren, al bleef 'Holland Ons' wel deel uit maken van de bundel, net als het satirische 'Aspirine', geschreven door de gemobiliseerde ziekenverpleger Dirk Witte. In totaal werden 500.000 exemplaren van de zangbundel uitgegeven, tegen een kostprijs van 5 cent per stuk, dit is 58 procent van de totale uitgaven die gedaan zijn om de zang te bevorderen. Net als voor alle andere activiteiten van O&O werden ook hier cursussen gegeven, nu tot vorming van zanger-propagandisten. In totaal werden 120 man opgeleid om de zang in het leger te bevorderen. Deze zangers kwamen tweemaal per kwartaal bijeen, om hun ervaringen te delen en ter verrijking van hun kennis.⁶³

---

⁶² Paul Moeyes, *Buiten Schot*, 154-156.

⁶³ *Zangbundel voor het Nederlandsche Leger*, 1915; NA, Archief GS, 1919.375.2349.

Conclusie

Het bieden van ontwikkeling en ontspanning aan de gemobiliseerden had een meerledig doel. Ten eerste werd geprobeerd om verveling tegen te gaan, gedeeltelijk uit een menslievend oogmerk maar ook omdat men bang was dat een zich vervelende meute soldaten voor ernstige overlast kon zorgen. Daarnaast vormde de mobilisatie van zo een grote groep mannen, met zeer uiteenlopende achtergrond, een kans om aan velen van hen wat kennis bij te brengen. Kennis die van pas zou kunnen komen nadat men de dienst verlaten had. Deze vorm van volksopvoeding paste perfect in het tijdbeeld.

Het was dan ook op velerlei manieren dat de afdeling O&O probeerde om de gemobiliseerde soldaten zinvol bezig te houden en waar mogelijk te ondersteunen in hun fysieke en geestelijke vorming. De organisatie van cursussen werd voortvarend aangepakt en een behoorlijk aantal militairen nam aan één of meer cursussen deel. Met name het lager onderwijs en een cursus in een moderne taal was populair onder de gemobiliseerden. Hoewel het aantal deelnemers in de loop van de mobilisatie wel afnam, kan zeker gesteld worden dat het cursusaanbod aan een breed gekoesterde wens voldeed. Dat dit mes aan twee kanten sneed is vrij duidelijk; de mannen hadden een nuttige avondbesteding en hun geestelijke ontwikkeling zal (bescheiden) positieve gevolgen hebben gehad voor hun inzetbaarheid. Vooral dit laatste zal een welkome verbetering geweest zijn voor de legerleiding.

Ook op sportgebied organiseerde O&O veel evenementen, al was hier beduidend minder animo voor vanuit de troep dan voor de cursussen. Zo viel het aantal deelnemers voor het militair vaardigheidsdiploma erg tegen, alle aanmoedigingen van generaal Sniijders ten spijt. In ruim drie jaar nam een kleine 25.000 militairen deel, waarvan slechts zo'n 13.000 slaagden. Opvallend is hierbij het verschil in redenen die aangedragen zijn om dit te verklaren. Volgens Sniijders lag het aan een gebrek aan inzicht bij de commandanten, zij zouden niet voldoende begrijpen waarom de oefening voor het militair vaardigheidsdiploma belangrijk was. De commandant Veldleger, Van Terwisga, weet de erg uiteenlopende prestaties aan verschillende legeringsomstandigheden en arbeid tussen de troepen. En in het eindverslag van O&O over de mobilisatieperiode krijgt het weer de schuld van de matige prestaties!

Het aantal (succesvolle) deelnemers aan de door het NOC georganiseerde vijfkampen was schrikbarend laag. In totaal namen 48 officieren (op een officierskorps van circa 4500

man) deel aan de eerste twee edities van het evenement en slechts acht van hen wisten aan de minimumeisen voor het diploma te voldoen.

De behoefte tot ontspanning bij de gemobiliseerde troepen werd onderkend door O&O. Er werd dan ook een behoorlijk bedrag uitgegeven om de manschappen een plezierige avond te bieden. Er werden, vaak in samenwerking met particulieren, boeken, muziekinstrumenten en spellen ter beschikking gesteld en daarnaast werd er voor amusement gezorgd in de vorm van zang, muziek en film.

Verder werden er cursussen in huisvlijt gegeven, waar men zich verder kon bekwamen in een ambacht. Ter motivatie werden in 1917 en 1918 tentoonstellingen gehouden waarbij de beste inzendingen mochten deelnemen aan de landelijke expositie in Den Haag.

En ten slotte was er aandacht voor de zang in het leger. De massaal uitgegeven zangbundel moest de troepen ondersteunen en zorgen voor een opgewekte geest terwijl het tegelijkertijd als vorm van ontspanning diende.

De afdeling ontwikkeling en ontspanning nam zijn taak serieus. Men ging onder de troepen op zoek naar de meest geschikte kandidaten om een leidinggevende rol te spelen bij een van de activiteiten die O&O ontplooiden. Deze mannen werden vervolgens verder opgeleid, zodat ze enigszins voorbereid aan hun nieuwe rol konden beginnen.

Hoofdstuk II: Mobilisatieperiode 1939-1940

Na twintig jaar betrekkelijke rust in Europa liepen de spanningen tussen de grote machtsblokken vanaf 1938 weer in hoog tempo op. De machtsovername door Hitler in 1933 zorgde ervoor dat Duitsland al snel brak met de aan haar opgelegde bepalingen uit het in 1919 opgestelde Verdrag van Versailles. Onder leiding van Hitler begon Duitsland eerst heimelijk, later openlijk, met de wederopbouw van een groot leger en een formidabele vloot.

De bezetting van het gedemilitariseerde Rijnland in 1936, gevolgd door de *anschluss* van Oostenrijk bij Duitsland en de annexatie van het Sudetenland in 1938 waren voor Hitler slechts testcases om te peilen welke weerstand de grote Europese mogendheden zouden bieden. In ruil voor vredesgaranties werd het Duitsland door Frankrijk en Groot-Brittannië toegestaan om het Sudetenland in bezit te nemen. Duitsland nam het Sudetenland in, maar bezette ook Tsjecho-Slowakije. De conferentie van München waarbij deze kwestie geregeld werd, vormde het hoogtepunt, dan wel dieptepunt, van de appeasementpolitiek die hoofdzakelijk door de Britten gevoerd werd. Oorlog moest vermeden worden door concessies te doen door middel van rationele onderhandelingen. Het bleef echter niet bij de hierboven genoemde gebieden. De bij het verdrag van Versailles geregelde Poolse corridor en de vorming van de vrije stad Danzig, zorgde voor een afsplitsing van het Duitse Oost-Pruisen van de rest van Duitsland. Dit was voor Hitler een onacceptabele situatie. Hij eiste dan ook dat Danzig weer bij Duitsland gevoegd werd en dat spoor- en wegcorridors over de Poolse corridor kwamen, zodat Oost-Pruisen weer over land bereikbaar was. Dit laatste werd door Polen geweigerd. Frankrijk en Groot-Brittannië, geschokt door de bezetting van Tsjecho-Slowakije, bevestigden hun garanties aan Polen. Intussen trof Duitsland heimelijke voorbereidingen voor een inval van Polen. Om een tweefrontenoorlog te voorkomen sloot Duitsland op 24 augustus 1939 een niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie. Nog diezelfde dag gingen de Franse en Britse regering over tot een gedeeltelijke mobilisatie van hun troepen. Op de 24^e stuurde de Nederlandse regering waarschuwingstelegram B, waarin de voormobilisatie op de volgende dag werd gelast, op de 28^e gevolgd door telegram C, de oproep tot algemene mobilisatie.

Wederom stelde Nederland zich neutraal op, al was het in de afgelopen jaren voor regering en Generale Staf wel duidelijk geworden dat Duitsland in geval van oorlog de meest waarschijnlijke tegenstander zou zijn.⁶⁴

Tussen 29 augustus en 3 september werd de mobilisatie vrijwel geheel voltooid. In totaal werden zestien jaarlichtingen opgeroepen en tezamen vormden zij een troepenmacht van ongeveer 280.000 man. Dit was een aanmerkelijke vergroting ten opzichte van de mobilisatie in 1914, maar was veel kleiner dan het gemobiliseerde Belgische leger dat uit circa 600.000 man bestond.

Gedurende het interbellum werden de uitgaven op Defensie weer flink teruggeschroefd. Bedroegen de defensie-uitgaven in 1920 nog 127 miljoen gulden, in 1934 was dit bedrag gedaald naar 75 miljoen gulden. De economische crisis die na 1929 woedde, en de daarmee samengaande bezuinigingen, is hier slechts ten dele verantwoordelijk voor, want al in 1929 waren de uitgaven gedaald tot 81 miljoen gulden. De bezuiniging op defensie werd het meest tastbaar door een aanpassing van de dienstplichtwet in 1921. Door deze wetswijziging werd de eerste oefentijd teruggebracht naar vijf en halve maand en het contingent dienstplichtigen op 19.500 gesteld. Respectievelijk een reductie van tweeënhalve maand en een mindering van 3500 man. Het zou nog tot 1938 duren voordat ingezien werd dat een oefentijd van vijf en halve maand volstrekt ontoereikend en het aantal dienstplichtigen veel te klein was. In de nieuwe dienstplichtwet werd de eerste oefentijd dan ook verdubbeld tot elf maanden en werd het contingent vergroot tot 32.000 man. Deze hervorming kwam achteraf gezien te laat om een substantiële bijdrage te leveren aan de gevechtswaarde van het leger. Opperbevelhebber Izaak Herman Reynders (1879-1966) kreeg dus een te klein, te kort geoefend en matig uitgerust leger onder zijn hoede.⁶⁵

Na de Duitse inval in Polen bleef het, op wat schermutselingen na, rustig tussen de oorlogvoerende landen. Tijdens deze *schemeroorlog* bleef het Nederlandse leger gemobiliseerd en werd er, net als tijdens de mobilisatie van '14-'18, vooral gewerkt aan het verbeteren van de geoefendheid van de militairen. En net als tijdens de vorige

---

⁶⁴ C.M. Schulten en P.M.J. Koster, 'Tussen hoop en vrees: De Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum', in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940: De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005) 61-104, aldaar 76.

⁶⁵ J.C.H. Blom, 'Durch kamen sie doch'. Het Nederlands defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in G. Teitler (red.), *Tussen Crisis en Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 116-143, aldaar 132.

mobilisatie kwamen er al gauw militaire en particulieren initiatieven om de gemobiliseerde troep op nuttige en aangename wijze hun avonden door te brengen.

In de rest van dit hoofdstuk zal uit de doeken gedaan worden welke initiatieven uitgerold werden, de mate waarin deze succesvol waren en zal er, waar mogelijk, vergeleken worden met de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Een nieuw bureau O&O

Was in 1915 nog de gepensioneerde generaal-majoor Kleijnhens aangesteld als hoofd van de afdeling ontwikkeling en ontspanning, in 1939 werd er voor gekozen om de kapitein J.D.S. Paters aan te stellen als hoofd van wat officieel sectie V van de generale staf was. Er is gesuggereerd dat het te zelfstandige optreden van generaal Kleijnhens er toe geleid had dat nu slechts een kapitein aangesteld werd.

De sectie Ontwikkeling en Ontspanning werd ten doel gesteld om het ontwikkelings- en ontspanningswerk onder de gemobiliseerde militairen te coördineren. Hierbij lag de nadruk op het bieden van ontwikkeling en ontspanning aan de gemobiliseerden die buiten de grote steden waren gelegerd. Binnen de grote steden werd het werk overgelaten aan lokale comités. Bij de troepenonderdelen werden contactofficieren aangesteld, die plaatselijk de O&O activiteiten moesten organiseren, daarbij geholpen door een kleine commissie die kon bestaan uit officieren, onderofficieren en soldaten die op relevant gebied ervaring hadden en ter plaatse leiding konden geven aan een vorm van ontwikkeling en ontspanning. Vanuit het Algemeen Hoofdkwartier werd een kader geschetst waarbinnen op lokaal niveau de vrijheid bestond om te handelen. De organisatie van O&O bestond dus uit een gecentraliseerde leiding met een gedecentraliseerde uitvoering.⁶⁶

Om een goed contact met de verschillende civiele organisaties en politieke en maatschappelijke stromingen te onderhouden werd door minister van Defensie A.Q.H. Dijkhoorn een Centrale Raad van Advies voor 'Ontwikkeling en Ontspanning' ingesteld. Deze raad, onder voorzitterschap van jhr. O.C.A. van Lidt de Jeude, vergaderde iedere veertien dagen en kende prins Bernhard als beschermheer.⁶⁷

---

⁶⁶ NA, Archief GS, 1939.1700.274.

⁶⁷ J.W.M. Schulten, 'Met toestemming van den opperbevelhebber: van 'mobilisatieclubs' tot Algemeene Vereeniging voor Gemobiliseerden', in G. Teitler (red.), *Tussen Crisis en Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 88-102, aldaar 90.

Kapitein Paters kreeg een maand de tijd om de organisatie van O&O op poten te zetten, vanaf 1 oktober 1939 zou het bureau beginnen met de uitvoering van het ontwikkelings- en ontspanningswerk. De sectie O&O werd opgedeeld in verschillende sub-bureaus die zich bezighielden met de verschillende activiteiten: onderwijs, film, kleinkunst, muziek, sport, et cetera.

Van verschillende civiele organisaties kreeg O&O aanbiedingen om een bijdrage te leveren in het werk. Zo riep het hoofdbestuur van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' haar onderafdelingen op om een bijdrage te leveren in het opzetten van cursussen en lezingen, het beschikbaar stellen van lectuur en het houden van filmavonden voor de gemobiliseerde troepen. Dit alles in overleg met de plaatselijke commandanten, zodat er geen dubbel werk zou zijn.⁶⁸

Andere stichtingen en organisaties die hun hulp aanboden aan het bureau van Paters waren onder andere het Comité 'Onze Grenstroepen', 'Nederlands Volkskracht' en in verband met het onderwijs aan de gemobiliseerden het Instituut Voor Individueel Onderwijs (IVIO) en het Polytechnisch Bureau Nederland Arnhem (PBNA).

Verschillende lokale O&O-commissies hielden een enquête om te peilen waaraan het meeste behoefte was. In Gouda en omstreken bleek de voorkeur van de militairen uit te gaan naar sport, gevolgd door les in één van de moderne talen en les ter verkrijging van een vergunning om zich als middenstander te kunnen vestigen. In de groep Merwede van het Oostfront van de Vesting Holland was veel vraag naar een EHBO-cursus, net als in Gouda les om het middenstandsdiploma of het land- en tuinbouwdiploma te behalen.⁶⁹

Cursussen

Net als tijdens de mobilisatie van '14-'18 werd het voor de dienstplichtige militairen mogelijk gemaakt om een cursus te volgen buiten de diensturen. Maar anders dan in die eerdere mobilisatieperiode werden deze cursussen niet meer door het leger zelf verzorgd, maar door verschillende (semi)-particuliere organisaties, zoals het zojuist genoemde Instituut voor Individueel Onderwijs en het Polytechnisch Bureau Nederland Arnhem. De deelnemende militairen volgden via deze organisaties een schriftelijke cursus in één of meerdere vakken van hun keuze. Het leger had hier een belangrijke les getrokken uit de

---

⁶⁸ NA, Archief GS, 1939.1687.1808; 1939.1687.433.

⁶⁹ W. Klinkert en G.M. Naarden, 'De AJC-enquête van 1940', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis, Landmachtstaf* 11 (1988) 64-96, aldaar 73.

vorige mobilisatie, toen nog klassikaal les gegeven werd. Het opleidingsniveau van de gemobiliseerden lag te ver uiteen om gezamenlijk les te krijgen. Bij het IVIO konden algemene vakken gevolgd worden die opgedeeld waren in taken. Zo bestond bijvoorbeeld de cursus Engels voor beginners uit vijftig taken en Engels voor gevorderden uit zesendertig taken. In tegenstelling tot cursussen die gegeven werden tijdens de mobilisatie van '14-'18, moesten de militairen betalen voor het volgen van een cursus. Van de overigens zeer lage kosten die verbonden waren aan deelname aan een van de cursussen, moest de militair in principe 75 procent zelf betalen en werd het overige kwart betaald door O&O. De totale kosten voor deelname aan de cursus Engels voor beginners bedroegen fl. 1,35, waarvan dus fl. 1,01 voor rekening van de deelnemer kwam en de rest bijgelegd werd door O&O. Indien een deelnemer niet in staat was om zijn bijdrage te betalen, dan konden de kosten geheel voor rekening van O&O worden gebracht.⁷⁰

Op een eind november 1939 gegeven persconferentie becijferde kapitein Paters het aantal uitgegeven taken door het IVIO op 81.155. Op dat moment waren 3000 cursisten bij deze instelling ingeschreven. Met name de middenstandsopleiding (26.000 taken), boekhouden (8000), vreemde talen (13.500), Nederlands (6000), EHBO (6000) en rekenen/elementaire wiskunde (6500) waren in trek bij de gemobiliseerden. Voor theoretisch onderwijs op technisch gebied zorgde het PBNA. Na één week hadden al 250 mannen zich ingeschreven voor een cursus.⁷¹

Ter begeleiding van de cursisten werden bij de verschillende troepenonderdelen één of meer cursusleiders aangesteld. Zij hadden zowel een organisatorische als motiverende taak. De leiders dienden als doorgeefluik voor de afgeronde en gecorrigeerde taken, maar moesten ook de cursisten aanmoedigen om vooral koppig door te zetten als het tegenzat. De lokalen waar de cursisten aan hun taken konden werken werden veelal beschikbaar gesteld door scholen, maar zeer zeker ook door de lokale afdelingen van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.⁷²

Dat het onderwijs een grote populariteit genoot bij troep, blijkt wel uit de begroting die het IVIO voor 1940 opstelde. Hieruit komt naar voren dat inmiddels ruim 150.000 taken per maand verzonden werden aan gemobiliseerden en dat voor 1940 begroot werd dat er ongeveer 3.000.000 taken verkocht zouden worden, ofwel 250.000 per maand. Er

---

⁷⁰ NA, Archief GS, 1939.1694.1771.

⁷¹ "'O. en O." draait nu op volle toeren", *Voorwaarts*, 28-11-1939.

⁷² "'O. en O." draait nu op volle toeren", *Voorwaarts*, 28-11-1939; NA, Archief GS, 1939.1694.2762; 1939.1687.1808.

vanuit gaande dat een cursus uit maximaal vijftig taken bestond, levert dat een minimaal totaal aantal gevolgde cursussen van 60.000 op. Door het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 zijn deze cijfers in werkelijkheid nooit gehaald, maar helaas is er geen verslag beschikbaar dat een helderder licht hierop kan schijnen.⁷³

Een deel van de militairen kon door de mobilisatie hun studie niet voortzetten, of zat zelfs nog in het examenjaar van het middelbaar onderwijs. Om hen tegemoet te komen en er voor te zorgen dat zij niet onvoorbereid examen moesten doen, werd voor hen geregeld dat ze in hun kantonement begeleiding kregen van gemobiliseerde- of burgerleraren, of ze werden zelfs met onbepaald klein verlof gestuurd.⁷⁴

Lichamelijke ontwikkeling

Gedurende het interbellum waren verschillende voorstellen gedaan om de fysieke ontwikkeling van de mannelijke bevolking te bevorderen. Als voorbeeld dienden vaak de Engelse public schools, waar de beoefening van sport een belangrijke plaats in het curriculum innam. Verschillende voorstellen om tot een betere lichamelijke opvoeding van de Nederlandse (mannelijke) jeugd te komen sneuvelden vaak als het op de financiën aankwam, of werden dusdanig uitgekleed dat de praktische uitwerking zeer gering was.

Sport

Als chef van het sub-bureau sport was Karel Lotsy (1893-1959) aangesteld in de rang van reserve-kapitein. Opperbevelhebber Reynders had Lotsy bereid gevonden om leiding te geven aan de sportafdeling van de door kapitein Paters geleide afdeling Ontwikkeling en Ontspanning.

Volgens Lotsy was het slecht gesteld met de fysieke weerbaarheid van de troepen. Als grote naam in de sportwereld op dat moment, had hij een uitgesproken mening over het gebrek aan lichamelijke opvoeding van de Nederlandse jeugd. Lotsy was in het dagelijks leven bestuurslid van de KNVB en voorzitter van de keuzecommissie van het Nederlands Elftal. De keuzecommissie bepaalde de selectie en in grote mate de opstelling van het team. Daarnaast was hij in 1936 chef de mission geweest tijdens de Olympische Spelen in Berlijn en zou die rol tijdens de eerste twee Olympische Spelen ná de oorlog weer vervullen. Lotsy schetste het niveau van de lichamelijke opvoeding als volgt:

---

⁷³ NA, Archief GS, 1939.1694.7467.

⁷⁴ NA, Archief GS, 1939.1694.1771; "'O. en O." draait nu op volle toeren", *Voorwaarts*, 28-11-1939.

*De lichamelijke opvoeding van ons volk is over het algemeen maar zeer slecht verzorgd. Dat blijkt duidelijk nu in den mobilisatietijd een zoo groot aantal jonge mannen, die lichamelijk tot de besten van ons volk behooren, meer geregeld aan een systematische lichaams oefening onderworpen worden.*⁷⁵

Hij wees er dan ook op dat degenen die kritiek hadden op wat er na drie maanden lichamelijke opvoeding van de manschappen was bereikt, er rekening mee moest houden dat niet verwacht kon worden dat in drie maanden tijd gerepareerd kon worden, wat 25 jaar lang is verwaarloosd. Daarnaast ontbrak het aan geschikte locaties, instructeurs en aan geld. Om in korte tijd toch tot een aanmerkelijke verbetering te komen zou iedere dag één uur vrijgemaakt moeten worden voor gymnastiek en één middag per week om aan een andere sport, zoals voetbal of zwemmen, te besteden.⁷⁶

Het sub-bureau sport richtte haar inspanningen op het beoefenen van vijf takken van sport: gymnastiek, atletiek, zwemmen, voetbal en diverse andere sporten. Onder de laatste categorie konden vrijwel alle vormen van sport vallen, maar in de praktijk waren het vooral de eerste vier categorieën die veel aandacht kregen.⁷⁷

Lotsy had de beschikking over vier medewerkers en met zijn vijven waren ze verantwoordelijk voor de landelijke aansturing van de bevordering van de lichamelijke opvoeding van de gemobiliseerden. Samen met zijn secretaris hield Lotsy kantoor te Dordrecht. De atletiekspecialist, tevens administratieve kracht, was als contactpersoon werkzaam op het bureau van O&O in Den Haag, en de gymnastiek- en zwemspecialisten, die overigens ook op de hoogte waren van alle andere onderdelen van de lichamelijke opvoeding, trokken het land door om bij alle afdelingen van het leger om ter plaatse adviezen te verstrekken. Lotsy, vanuit zijn achtergrond als KNVB-man, trad zelf op als specialist op voetbalgebied.⁷⁸

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar zeker gedurende het interbellum, was voetbal immens populair geworden onder het volk, en deze sport werd dan ook voornamelijk beoefend door de gemobiliseerde troepen. Door het animo voor voetbal, waren er zesduizend voetballen nodig, terwijl de Nederlandse fabrieken er slechts tweehonderd per week konden produceren. Daarnaast was er behoefte aan zo'n 50.000 paar

---

⁷⁵ "Opvoering der lichamelijke Paraatheid onzer Soldaten", *Dagblad de Nieuwsbron*, 29-11-1939; "Sport voor de gemobiliseerden bitter noodig!", *Tubantia*, 29-11-1939..

⁷⁶ "Opvoering der lichamelijke Paraatheid onzer Soldaten", *Dagblad de Nieuwsbron*, 29-11-1939.

⁷⁷ NA, Archief GS, 1940.1697.5424.

⁷⁸ Ibidem.

sportschoenen en sportsokken, verder was er behoefte aan een even groot aantal shirts en broeken, waarvan er eind november 14.000 beschikbaar waren.⁷⁹

Eind november waren de eerste duizend ballen gereed en die werden, net als de beschikbare sportkleding verstuurd naar de contactofficieren bij de verschillende troepenonderdelen. Voor een voetbalpomp was geen budget, daarvoor moest men zich maar wenden tot een lokale voetbalclub.⁸⁰

Met name tijdens de eerste mobilisatiemaanden was er maar een zeer beperkt budget beschikbaar ten behoeve van O&O. Door de minister van Defensie werd fl. 200.000,- beschikbaar gesteld en ontving het bureau fl. 70.000,- uit particuliere giften, waarvan fl. 10.000,- door kroonprinses Juliana en prins Bernhard geschonken waren. Tijdens de vergaderingen van de Raad van Advies kwam dan ook vaak naar voren dat de beschikbare financiële middelen volstrekt onvoldoende waren om effectief het O&O-werk te verrichten. Tijdens de vergadering van 17 oktober gaf prins Bernhard aan dat hij in contact was getreden met Minister-president, en tevens minister van Financiën, D.J de Geer en hem verzocht had om een krediet ten behoeve van O&O ter grootte van fl. 1.000.000,- per jaar. Blijkens een artikel uit de Arnhemsche courant van 17 januari 1940, was het door de overheid besteedde bedrag aan O&O inmiddels opgelopen tot ongeveer een half miljoen gulden en was er door particulieren in totaal fl. 175.000,- geschonken. Gedurende de mobilisatie werd door de regering fl. 167.000,- extra beschikbaar gesteld voor het sub-bureau sport, maar dit bedrag vormde slechts een druppel op een gloeiende plaat. Het was slechts genoeg om voor ongeveer tien procent van de troepen een sportuitrusting en per honderd man één voetbal te kopen.⁸¹

Naast voetbal werd aan de zwemsport ook veel aandacht geschonken. Onder het motto: "iedere soldaat zwemmer" werd er voor gezorgd dat in veel plaatsen zwemlessen georganiseerd werden voor de gemobiliseerden. Om een actieve deelname te bevorderen werden, na bewezen vaardigheid, militair zwemvaardigheidsdiploma's uitgereikt. Om voor het diploma "geoefend zwemmer" in aanmerking te komen diende de kandidaat 50 meter in schoolslag, 25 meter in rugslag, een sprong van de 1-meter plank gevolgd door een minuut watertrappelen en 25 meter gekleed zwemmen af te leggen. Daarna kon men

---

⁷⁹ NA, Archief GS, 1940.1697.5424; "Sport voor de gemobiliseerden bitter noodig", *Tubantia*, 29-11-1939.

⁸⁰ NA, Archief GS, 1939.1697.5194.

⁸¹ NA, Archief GS, 1939.1687.4810; "'O. en O.'" draait nu op volle toeren", *Voorwaarts*, 28-11-1939, NA, Archief GS, 1939.1701.17/10/1939; "Wat particulieren en overheid reeds schonken", *Arnhemsche courant*, 17-01-1940.

doorgaan met oefenen voor respectievelijk de diploma's A, B en C. Waarbij voor het laatste diploma de kandidaat onder meer moest aantonen dat hij vaardig was in reddend zwemmen. Door de inspanningen van het sportbureau konden zo'n 65.000 man in een overdekt zwembad zwemles krijgen, tegen een prijs van tien cent per man.⁸²

Die andere oer-Nederlandse sport, schaatsen, werd middels een brief aan de kantonnementssportleiders aanbevolen als goede oefening voor de gemobiliseerden. Kapitein Lotsy gaf de sportleiders ter overweging om, in overleg met de betreffende commandant, wedstrijden over 50 of 70 kilometer te organiseren, al dan niet met volledige uitrusting. Het houden van deze wedstrijden zou *zoowel de paraatheid als den goeden geest van de gemobiliseerden ten goede komen*.⁸³

De aanbeveling van Lotsy schoot bij de commandant van het veldleger, J.J.G. baron van Voorst tot Voorst, in het verkeerde keelgat. In zijn brief aan de opperbevelhebber schreef Van Voorst tot Voorst dat Lotsy hiermee op de stoel van de commandant ging zitten en daarmee voor onrust zorgde. Het bepalen van de dienst behoorde toe tot de militaire commandanten net als de lichamelijke oefening van de militairen. Het moest zijns inziens uitgesloten zijn dat er sprake kon zijn van rechtstreekse of zijdelingse beïnvloeding van de militaire hiërarchie.⁸⁴

Het schrijven van de commandant veldleger aan de opperbevelhebber was Lotsy onder ogen gekomen en hij verweerde zich in een brief aan kapitein Paters door te stellen dat hij duidelijk aangegeven had dat het organiseren van de wedstrijden in overleg diende te gebeuren met de plaatselijke commandant en dat die in staat moest zijn om te oordelen of een wedstrijd in te passen viel in het dienstrooster. Het was volgens hem zeker niet zijn bedoeling om enige invloed uit te oefenen op de dienst, aangezien hij maar al te goed wist dat dat niet binnen zijn competenties lag. Waarschijnlijk enigszins gekrenkt, kon Lotsy het niet laten om een sneer uit te delen:

Het moge U [kapitein Paters, FdB] echter bekend zijn dat helaas nog zoo heel weinig commandanten (compagnie, batterij, eskadron enz.) overtuigd zijn van het groote nut van de Lichamelijke Opvoeding en Sport. Als dezulken niet regelmatig gestimuleerd worden of adviezen ontvangen, hetgeen zoal op de vrije

---

⁸² NA, Archief GS, inv. nr: 1697, militair zwemvaardigheidsdiploma "geoefend zwemmer", "A", "B", "C"; NA, Archief GS, 1940.1697.5424.

⁸³ NA, Archief GS, 1940.1697.1924.

⁸⁴ Ibidem.

*sportmiddagen gedaan kan worden, dan ben ik overtuigd dat er slechts zeer weinig van deze zoo nuttige middagen terecht zal komen.*⁸⁵

Dit verwijt zagen we ook al tijdens de mobilisatie van '14-'18, ruim 20 jaar later was er blijkbaar nog niet veel verbeterd in de houding van de gemiddelde Nederlander, zelfs de militairen, ten opzichte van lichamelijke opvoeding en sport. In een eind maart 1940 geschreven *memorie van toelichting* op de organisatie van de lichamelijke ontwikkeling door het sportbureau wordt veelvuldig geklaagd over de, over het algemeen, starre, ongeïnteresseerde houding van de officieren als het om lichamelijke ontwikkeling en sport gaat. Lotsy vond het dan ook gewenst dat de jonge officieren deel zouden nemen aan de sportoefeningen, of tenminste verplicht zouden worden gesteld om aanwezig te zijn tijdens de oefeningen om toezicht en leiding te geven.⁸⁶

Dat het niet overal kommer en kwel was blijkt uit een evaluatie van de behaalde resultaten, op sportgebied, bij de diverse onderdelen. Zo werd bijvoorbeeld het werk dat in de Groepen Merwede, Utrecht Maas/Noord en Betuwe was verricht als zeer goed bestempeld. In Utrecht was het eerst nog slecht, maar na de aanstelling van de kapitein Konijnenburg als contactofficier waren de resultaten aanmerkelijk verbeterd. Verbetering was er ook zichtbaar bij de derde divisie. Daar was het, door tegenwerking van vele kanten, aanvankelijk zeer slecht gesteld met de lichamelijke opvoeding, maar het werd door majoor Breunese inmiddels goed aangepakt. Vrij slecht ging het er aan toe in de garnizoenen van Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. In deze garnizoenen was blijkbaar sprake van animositeit onder diverse troepencommandanten, waardoor van een soepele samenwerking ging sprake was.⁸⁷

Militair vaardigheidsdiploma

Al vrij snel na het begin van de mobilisatie kwamen plannen om de gemobiliseerden een stimulans te bieden om hun lichamelijke paraatheid zo sterk mogelijk te verbeteren. Daarvoor werd het tijdens de vorige mobilisatie bedachte militaire vaardigheidsdiploma weer uit de kast getrokken. Als beloning voor een geslaagde deelname ging opperbevelhebber Reynders akkoord met het verstrekken van een herinneringskruis en

---

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ NA, Archief GS, 1940.1697.5424.

⁸⁷ Ibidem.

daarnaast zou er nog een andere beloning zijn, onbekend is gebleven wat die beloning inhield.⁸⁸

Het laatste examen voor het vaardigheidsdiploma was, binnen de krijgsmacht, in het najaar van 1918 gehouden. In de jaren daarna bestond wel de mogelijkheid om een vergelijkbaar examen af te leggen bij het Nederlands Olympisch Comité, dat tijdens de mobilisatie al organisatorische ondersteuning had geboden, maar dit examen werd nooit echt populair. Dat het examen van het NOC nooit populair is geweest zou aan de strenge eisen gelegen kunnen hebben, ze werden in ieder geval te streng geacht voor de gemobiliseerden. De exameneisen van de Nationale Vereeniging tot bevordering van Harmonische Lichaamsontwikkeling (HLO), de concurrent van het NOC voor wat betreft vaardigheidsdiploma's, werden echter weer als te licht beschouwd. De eisen moesten dus ergens tussen die van NOC en HLO in komen te liggen.⁸⁹

De in april 1940 voorgestelde eisen vormden in feite een vereenvoudigde versie van de eisen uit de vorige mobilisatie, waarbij meer de aandacht kwam te liggen op het aantonen van praktische vaardigheden zoals zwemmen, lopen, dragen, werpen en zelfverdediging. De eisen van overeenkomende onderdelen werden wel enigszins aangescherpt ten opzichte van '14-'18 en werden nu leeftijdsafhankelijk. Daarnaast werden drie nieuwe, echt militaire proeven, opgenomen: geweervechten, een schietproef met geweer en pistool en een proef waarin de kandidaat zijn vaardigheid diende te tonen in worstelen, schermen of boksen. Om de belangstelling van de militairen te wekken benadrukte kapitein Lotsy dat het belangrijk was dat het kruis door degenen, die aan de eisen hadden voldaan, op het uniform gedragen mocht worden. Als dit niet het geval was, dan voorspelde hij dat de belangstelling van de militairen aanmerkelijk zou afnemen.⁹⁰

Doordat de exameneisen pas halverwege april 1940 gereed waren, zijn er nooit werkelijk examens gehouden. Van de gehouden examens tussen 1916 en 1918 weten we dat ze nooit vroeger zijn afgenomen dan in de maand mei. De Duitse inval deed het werk om tot een militaire vaardigheidsproef te komen dan ook teniet.

---

⁸⁸ "Sport voor de gemobiliseerden bitter noodig!", *Tubantia*, 29-11-1939.

⁸⁹ "Opvoering der lichamelijke Paraatheid onzer Troepen", *Dagblad de Nieuwsbron*, 29-11-1939.

⁹⁰ NA, Archief GS, 1940.1697.6272; NA, Archief GS, 1918.375.80321.

Sportdemonstraties en prestatietochten

Om een andere kant van het leger te laten zien werd de deelname aan prestatietochten of het houden van militaire wedstrijden die toegankelijk waren voor burgertoeschouwers van harte toegejuicht door de Generale Staf. Zo richtte de Nederlandsche Wielren Unie (NWU) zich eind maart 1940 tot opperbevelhebber Winkelman met het voornemen om een veldrit voor militairen te organiseren. De NWU was blijkbaar hierover al in gesprek geweest met kapitein Lotsy, want die juichte het plan toe. Mits de gedeputeerde staten van Zuid-Holland en het college van B&W van Den Haag toestemming verleende, zou de veldrit op 27 april plaatsvinden met 200 deelnemers. De NWU zette in haar brief uitvoerig het militaire nut van veldritten uiteen. Zo zou het houden van *veldritten, prestatieritten en estafetteritten van militaire betekenis zijn, aangezien deze het uithoudingsvermogen en de vlotheid om zich met een rijwiel door het terrein te bewegen van die militairen, die bij het verrichten van hun dienst een rijwiel moeten benutten, tenzeerste verhoogen.*

Door de oplopende spanning in april 1940, vooral door de Duitse inval in Denemarken en Noorwegen waren de militaire autoriteiten extra waakzaam, ging de veldrit niet door. De organisator, de heer van Eck, was hoopvol dat de veldrit alsnog in september verreden zou kunnen worden. Op 13 april werd echter wel in het Zeister Bos een veldrit gereden waaraan meer dan 150 militairen hebben deelgenomen.⁹¹

Dat de spanning in een maand tijd dusdanig was opgelopen blijkt wel uit een vergelijking met de "Princevlag"-marsen die op 25 maart 1940 rond Den Haag werden gehouden. Naast de 4000 burgerdeelnemers namen er ook 2500 militairen deel. De militairen liepen 25 kilometer met bepakking. Een maand later lieten de internationale ontwikkelingen het blijkbaar niet meer toe dat 200 militairen deelnamen aan de veldrit van de NWU.⁹²

Een vrij nieuwe tak van sport waaraan militairen deelnamen was het motor-terreinrijden. Onder belangstelling van de opperbevelhebber Winkelman en de drijvende krachten achter O&O, de kapiteins Paters en Lotsy, werden eind maart 1940 op het landgoed Duinrell de militaire kampioenschappen voor Noord- en Zuid-Holland verreden. De winnaars mochten uit handen van de eigenaar van het landgoed, graaf van Zuylen van Nijevelt, een zilveren beker ontvangen.⁹³

---

⁹¹ "Voorloopig geen militaire veldrit", *Haagsche Courant*, 30-04-1940; "Militaire wielervedstrijd in het Zeister Bos", *Utrechts volksblad: sociaal-democratisch dagblad*, 12-04-1940.

⁹² "' Princevlag"-marschen "rond Den Haag" een groot succes", *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 26-03-1940.

⁹³ "Motor-kampioenschappen op Duinrell", *Leidsch Dagblad*, 26-03-1940.

Dat er eveneens plannen waren voor een vijfkamp, komt naar voren in correspondentie uit half april 1940. Deze vijfkamp zou, net als in de vorige mobilisatieperiode, alleen open staan voor officieren en het paardrijden kon geen doorgang vinden doordat er te weinig paarden beschikbaar waren. Voorgesteld werd om het evenement op zijn vroegst medio augustus te houden. Net als bij het militair vaardigheidsdiploma heeft de vijfkamp nooit doorgang kunnen vinden door het uitbreken van de oorlog.⁹⁴

Ontspanning, Huisvlucht en Zang

Onder de gemobiliseerden bestond uiteraard ook de behoefte om hun vrije uren te besteden aan een goed boek, het spelen van een kaart- of gezelschapsspel, het bezoeken van de bioscoop et cetera. Om hierin te voorzien werd, vaak in samenwerking met particuliere initiatieven, gezorgd voor een ontspannend avondprogramma.

Een bron van ontspanning vormde het weekblad *De Wacht*. Het eerste exemplaar verscheen op 18 november 1939 en de laatste editie kwam uit op 11 mei 1940, een dag na de Duitse inval. Hoewel het blad uitgegeven werd door de vereniging 'Ons Leger', werd de redactie van het weekblad geleverd door de krijgsmacht en viel onder de verantwoordelijkheid van kapitein Paters. *De Wacht* was beschikbaar voor zowel burgers als gemobiliseerden, al kregen de militairen het wel tegen gereduceerd tarief geleverd.⁹⁵ De inhoud van het blad bestond uit populair-wetenschappelijke artikelen over wapensystemen en andere militair relevante techniek, bijdragen over sport door onder andere kapitein Lotsy en de bekende atletiektrainer Jan Blankers, vaderlandse geschiedenis, maar ook puzzels, een moppenrubriek (een aanrader voor wie van flauw houdt) en handwerkvoorbeelden stonden in *De Wacht*. Daarnaast werd het blad ook gebruikt om algemene mededelingen van het bureau O&O te verspreiden. Deze mededelingen verschilden van de verstrekking van asbakken tot de melding dat de inschrijving van de politie cursus gesloten was.

Het meest opvallende aan *De Wacht* is echter wat er *niet* in staat, namelijk alle oorlogsinspanningen in de omliggende landen. Wie enkel *De Wacht* als bron van informatie ter beschikking zou hebben gehad, zou totaal onwetend gebleven zijn van de oorlogsontwikkelingen in Europa. Ondanks dat het blad van verschillende kanten als saai

---

⁹⁴ NA, Archief GS, 1940.1697.5779.

⁹⁵ 'De Wacht: weekblad voor de gemobiliseerde weermacht en het Nederlandsche volk', (Den Haag 1939-1940).

en te hoog gegrepen voor de gemiddelde militair bestempeld werd, had De Wacht toch ongeveer 150.000 abonnees.

Op de eind november 1939 gehouden persconferentie gaf kapitein Paters aan dat bureau O&O erin slaagde om in het hele legeringsgebied iedere veertien dagen een voorstelling te bieden aan de troepen. Het aanbod varieerde, zo kregen de troepen de ene keer een culturele film voorgeschoteld en de volgende keer een toneelvoorstelling, kleinkunst of een speelfilm aangeboden. Het verzorgen van deze ontspanningsavonden kostte per week vijf- á zesduizend gulden. Voor dat geld werden in oktober 481 voorstellingen gehouden en een maand later zelfs 988 voorstellingen. Aangezien veel gezelschappen belangeloos meewerkten en een deel van de voorstellingen door militairen zelf gegeven werd, konden de kosten erg beperkt blijven.⁹⁶

Overigens was niet iedereen onverdeeld positief over de vorm waarop aan de gemobiliseerden ontwikkeling en ontspanning geboden werd. Een artikel uit het antirevolutionaire dagblad De Standaard wees erop dat de georganiseerde cursussen vaak niet goed aansloten bij de gemiddelde soldaat. Want *de gedachte, dat de Nederlandsche gemobiliseerde weermacht slechts bestaat uit eenige duizenden weinig-intellectueelen, zou van een ernstig misverstand getuigen*. Want waarom zou een notaris een cursus tot politieagent willen volgen, of een jongen met een eindexamen HBS een krantenhanger willen figuurzagen? Met de taken die bij het IVIO of het PBNA beschikbaar waren bereikte men niet hem, die enige mate van ontwikkeling reeds bereikt had of al een functie in de samenleving vervulde. Daarnaast was men niet te spreken over het “bezighouden” van de gemobiliseerden, want niets is op termijn vervelender dan “alsmaar bezig gehouden” te worden.⁹⁷

Desalniettemin kreeg het bureau O&O van talloze verenigingen, gezelschappen en bedrijven aanbiedingen om te helpen met de verzorging van het ontspanningswerk. Zo stelde *Brabantia Nostra*, een vereniging die zich inzette voor de ontwikkeling van een “eigen” Brabantse cultuur, voor om toneelvoorstellingen (voor en door militairen) te organiseren. Daarnaast kon zij van dienst zijn op de gebieden van muziek, kleinkunst en lezingen over actuele onderwerpen. Het Haagsche harmoniegezelschap “Apollo” bood aan om belangeloos enkele populaire concerten te geven ter ontspanning van de militairen. *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* was ook bedrijvig op het vlak van de ontspanning

---

⁹⁶ “O&O” draait nu op volle toeren”, *Voorwaarts*, 28-11-1939.

⁹⁷ “O en O” en marche”, *De Standaard*, 18-01-1940.

voor militairen. Door het wijdvertakte netwerk van onderafdelingen was deze vereniging van grote waarde voor O&O. Zij kon voor een deel voorzien in waar de grootste nood uit bestond, accommodaties ten behoeve van de ontspanningsavonden.⁹⁸

Vanuit commerciële hoek werd ook een helpende hand geboden. Zo bood de *Bataafsche Petroleum Maatschappij* aan om een tweetal volledig uitgeruste ontspanningslokalen te laten bouwen in Den Haag ten behoeve van de gemobiliseerden. Dit aanbod werd maar wat graag aanvaard door kapitein Paters. Deze lokalen bleven zolang als nodig was ter beschikking van O&O. Dat het O&O-werk voor een deel uit scharrelen bestond komt sprekend naar voren uit correspondentie die gevoerd werd met de Stoomvaart-Maatschappij Nederland (SMN). Vanuit de burelen van O&O werd aan de SMN gevraagd of zij spullen hadden die niet meer gebruikt werden, maar nog wel in dusdanige staat verkeerden dat ze geschikt waren voor militair gebruik. De SMN gaf aan dat zij geen lijsten bijhielden van voorwerpen die niet langer geschikt werden geacht om op één van hun schepen te gebruiken, maar dat ze zeker een bijdrage wilde leveren voor de gemobiliseerden. En enkele weken later werd inderdaad een lijst met beschikbare inventaris naar O&O verstuurd. Hieronder waren 137 borden, 98 boeken, 68 grammofoonplaten en twee bloemenvazen.⁹⁹

Onder de gemobiliseerden hebben zich ongetwijfeld veel ambachtslieden bevonden en voor hen, maar natuurlijk ook voor de overige gemobiliseerden, werd het plan opgevat om huisvlijttentoonstellingen te organiseren. De organisatie van deze tentoonstellingen werd op vrijwel gelijke wijze opgevat als de tentoonstellingen die in 1917 en 1918 gehouden werden. Zo zouden er eerst acht á tien tentoonstellingen verspreid door het land gehouden worden, waarbij een jury de beste inzendingen zou aanwijzen. De regionale winnaars zouden dan uiteindelijk op de landelijke tentoonstelling in Scheveningen ter expositie komen. Gepland werd om de tentoonstellingen in juli en augustus 1940 te houden maar heeft door de oorlog, net als de examens voor het militair vaardigheidsdiploma en de militaire vijfkamp, uiteraard geen doorgang gevonden.¹⁰⁰

In het sterk verzuilde Nederland bestond ook bij gemobiliseerden de behoefte om zich met gelijkgezinden te verenigen. Vanuit katholieke en protestantse hoek werden militaire tehuizen ingericht alwaar de militairen konden ontspannen. Voor de niet-religieuze

---

⁹⁸ NA Archief GS, 1939.1687.693.

⁹⁹ NA, Archief GS, 1939.1697.1632; 1939.1697.4296.

¹⁰⁰ NA, Archief GS, 1940.1691.

militairen was er plaats in de militaire kantines, want neutrale tehuizen waren er nauwelijks. Voor militairen die het standpunt van de moderne arbeidersbeweging huldigden werden door de SDAP mobilisatieclubs opgericht, waar de mannen zich buiten de dienstdienst in eigen kring konden ontspannen. Dit sociaal-democratisch initiatief werd echter niet door iedereen in dank afgenomen.¹⁰¹

Over de wenselijkheid van deze clubs ontstond tussen opperbevelhebber Reynders en minister van Defensie Dijkhoorn een groot meningsverschil. Reynders verweet de minister dat hij de krijgstucht ondermijnd had door zonder zijn medeweten de mobilisatieclubs toe te staan. Minister Dijkhoorn wees deze beschuldigingen van de hand en stelde dat het de verantwoordelijkheid van de regering was, en niet van de opperbevelhebber, om over de toelaatbaarheid van de clubs te beslissen.¹⁰²

Het boterde al langer niet tussen generaal Reynders en minister Dijkhoorn, en dit meningsverschil was voor Reynders de spreekwoordelijke druppel en hij verzocht dan ook om van zijn functie ontheven te worden. Op 6 februari 1940 werd hem door de koningin eervol ontslag verleend. Als nieuwe opperbevelhebber van land- en zeemacht werd Henri Gerard Winkelman (1876-1952) aangesteld.

Het grootste bezwaar dat Reynders, en met hem waarschijnlijk een aanzienlijk deel van het officierskorps, had ten opzichte van de sociaal-democratische mobilisatieclubs was het politieke karakter van deze clubs. De angst bestond dat de eensgezindheid in het leger zou verdwijnen als militairen zich konden verenigen op basis van politieke of staatkundige voorkeur. Daarnaast waren de tegenstanders bang dat de krijgstucht zou worden aangetast, vooral omdat de clubs, zo dacht men, als klachtenbureau zouden gaan functioneren. Verder wezen tegenstanders op de slechte invloed die dergelijke clubs tijdens de Eerste Wereldoorlog op het moreel van de krijgsmacht had. De rellen in de Harskamp zouden het rechtstreekse gevolg geweest zijn van de activiteiten van de mobilisatieclubs.¹⁰³

De wisseling van het opperbevel maakte de oprichting van de mobilisatieclubs alsnog mogelijk. De SDAP stelde een nieuw reglement op, wat op 12 april 1940 door generaal Winkelman werd goedgekeurd. De Duitse inval verhinderde echter dat deze goedkeuring gestalte kon krijgen.¹⁰⁴

---

¹⁰¹ Schulten, 'Mobilisatieclubs', 88.

¹⁰² Ibidem, 89.

¹⁰³ Ibidem, 93-95.

¹⁰⁴ Ibidem, 94-95.

Conclusie

In deze scriptie is onderzocht welke inspanningen er zijn geleverd om de militairen die het Nederlandse leger ten tijde van de mobilisaties van 1914-1918 en 1939-1940 vormden, op geestelijk en fysiek gebied weerbaarder te maken. Daarnaast is aandacht besteed aan de vormen van ontspanning die door de krijgsmacht, vaak in samenwerking met particulieren, zijn geboden om de militairen een aangename avond te geven en zo verveling onder hen, en de daarbij horende onwenselijke uitwassen, tegen te gaan.

Door de afdelingen Ontwikkeling en Ontspanning (O&O) die tijdens de mobilisaties toegevoegd waren aan de generale staf werd het organiseren van een nuttige of aangename avondbesteding, alsmede de organisatie van verschillende sportevenementen in goede banen geleid.

Gedurende de mobilisaties zijn veel inspanningen verricht om de gemobiliseerde militairen door het volgen van een cursus zich op geestelijk gebied te verrijken. Met name tijdens de mobilisatieperiode 1914-1918 was dit voor veel dienstplichtigen geen overbodige luxe. De cursussen die gegeven werden in het Lager- en Herhalingsonderwijs behoorden tot de meest populaire onder de troepen. Daarnaast waren de cursussen in één van de moderne talen erg in trek, al bleek de gebrekkige kennis van de eigen taal voor menig soldaat een grote hindernis bij het volgen van zo'n cursus. Om deelname aan een cursus extra aantrekkelijk te maken, was door opperbevelhebber Snijders besloten dat de cursussen gedeeltelijk in diensttijd gehouden mochten worden. Mede hierdoor namen in de winters van 1915 en 1916 ongeveer 40.000 mannen deel aan één of meer cursussen. Door de ruime belangstelling werd deelname niet verplicht gesteld, wat waarschijnlijk niet bevorderlijk was geweest voor het enthousiasme van de deelnemers. Alleen voor (functioneel)analfabeten was deelname aan lessen ter correctie van dit gebrek verplicht. Minimaal 1500 mannen hebben dit onderwijs gevolgd.

Ook op fysiek gebied was er het nodige werk te verrichten. De dienstplicht in Nederland werd door menig officier als veel te kort bestempeld en ook het aantal herhalingsoefeningen was zeer beperkt. Daarnaast was er in het onderwijs zeer weinig aandacht voor de fysieke ontwikkeling van de (mannelijke) leerlingen. Hierdoor bestond het gemobiliseerde leger in 1914 grotendeels uit een te kort getraind en fysiek matig leger, terwijl de moderne oorlog fysiek veel meer eiste van de soldaat.

Om de lichamelijke weerbaarheid van de militairen te verbeteren werden officieren en onderofficieren opgeleid tot 'leiders in lichaamsoefeningen'. In totaal namen 2000

officieren en nog eens 2000 onderofficieren deel aan deze cursus. Daarnaast volgden nog honderd onderofficieren een cursus in bajonetvechten. Deze militairen werden verantwoordelijk voor de lichamelijke oefening van het leger.

Als doel om voor te trainen werd voor de militairen in februari 1916 het militair vaardigheidsdiploma ingesteld. Tijdens het examen voor dit diploma werden de deelnemers getest op verschillende loop-, spring-, werp- en krachtonderdelen. Daarnaast moesten zij een afstandsmars te voet, te paard of per fiets afleggen. Aan het met goed gevolg afleggen van het examen waren een diploma én vier dagen verlof verbonden. Ondanks de belofte van extra verlof viel het aantal deelnemers, en nog meer het aantal geslaagden, erg tegen. In totaal deden 24.905 militairen examen en slechts 12.818 van hen slaagden, een slagingspercentage van ongeveer 51,5 procent. Generaal Snijders was dan ook erg teleurgesteld over deze aantallen en verweet zijn commandanten een gebrek aan inzicht. Zij zouden niet genoeg beseffen dat de gevechtswaarde van de troepen nauw samenhang met de lichaamsvaardigheid van de soldaat.

Interessant zijn de verschillende redenen die aangedragen zijn om de matige resultaten te verklaren. Volgens Snijders lag het hoofdzakelijk aan een gebrek aan inzicht van de commandanten. Andere verklaringen waren een gebrek aan leiding door de officieren, een verschil in legeringsomstandigheden en verschil in arbeid (stellingenbouw) tussen de militairen en het in 1919 uitgebrachte verslag over het O&O-werk gaf voor in ieder geval twee examens het weer de schuld van de matige prestaties. De werkelijke verklaring voor de tegenvallende prestaties bij het examen voor het vaardigheidsdiploma is hoogstwaarschijnlijk een mengeling van alle hierboven genoemde redenen.

Behalve lichamelijke opvoeding was er ook plaats voor (wedstrijd)sport, publieke sportdemonstraties en deelname aan prestatietochten. Zo werden er lokale voetbalcompetities georganiseerd en werd het beoefenen van schaatsen en zwemmen, ook vanuit een militair oogpunt, van harte aangemoedigd. Speciaal voor officieren werd door het Nederlands Olympisch Comité een vijfkamp georganiseerd, al werd hier door maar zeer weinig officieren aan deelgenomen.

Naast het organiseren van cursussen en het fysiek weerbaarder maken van de troepen deed de afdeling O&O ook veel werk op het gebied van ontspanning. Zo werden grote hoeveelheden spelkaarten, bordspelen, muziekinstrumenten en grammofoonplaten aangeschaft om de troepen te vermaken. Ook werden bibliotheken ingericht of werd er amusement in de vorm van zang of voordrachten geboden. Vanaf oktober 1917 werd zelfs

met een bioscoopauto langs de kantonnementen gereden om films te vertonen. Eén van die films was de Leger- en Vlootfilm die in 1917 door het ministerie van Oorlog was uitgebracht.

Militairen werden ook in de gelegenheid gesteld om in de avonduren deel te nemen aan huisvlijtcursussen. Om deze handwerkavonden te begeleiden werden speciaal 250 instructeurs opgeleid. Tegen kostprijs van het materiaal kon men deelnemen aan de cursus en als de cursist dat wilde dan kon hij met zijn creatie deelnemen aan een lokale huisvlijttentoonstelling. De winnaars van deze tentoonstellingen mochten hun werk laten zien op de landelijke tentoonstelling die in 1917 en 1918 in Den Haag werd gehouden.

De inspanningen die onder leiding van generaal-majoor Kleijnhens door de afdeling Ontwikkeling en Ontspanning zijn verricht op het gebied van cursussen werd door veel dienstplichtigen zeer gewaardeerd. De onverminderd hoge deelname is hier het grootste bewijs van. Door de afdeling O&O medio 1915 toe te voegen aan het Algemeen Hoofdkwartier kon richting de plaatselijke commandanten veel dwingender worden opgetreden dan in de daaraan voorafgaande periode. Algemene bepalingen werden op gezag van de opperbevelhebber verordend en Snijders speelde met name bij het militair vaardigheidsdiploma een actieve rol. Toen het bieden van ontspanning aan de militairen nog aan particulier initiatief werd overgelaten was menig commandant onwillig om mee te werken aan een dergelijk initiatief. Ook voor de fysieke ontwikkeling van de troepen is veel gedaan door O&O, al bleven de resultaten, zoals gemeten aan de hand van het militair vaardigheidsdiploma, beperkt.

De mobilisatie tussen 29 augustus 1939 en 10 mei 1940 laat veel gelijkenissen zien met de mobilisatie van 1914-1918. Nederland zette zijn neutraliteit met een leger van ongeveer 280.000 man kracht bij. Dit leger, hoewel groter dan tijdens de Eerste Wereldoorlog, was misschien wel nog slechter getraind. Gedurende het Interbellum waren de uitgaven op Defensie flink teruggeschoefd. De dienstplichtwet van 1921 reduceerde het contingent dienstplichtigen en verkortte de eerste oefentijd naar slechts vijf en halve maand. Pas in 1938 werd ingezien dat dit een veel te kleine lichte was en de oefentijd veel te kort. De daarop volgende hervorming kwam te laat om een substantieel verschil te maken voor het in 1939 gemobiliseerde leger. Vrijwel alle lichten die gemobiliseerd werden, hadden dus nog geen half jaar oefening onder de wapens gehad. Daarnaast was er in de afgelopen twintig jaar weinig veranderd aan de

lichamelijke opvoeding van de jeugd, waardoor een groot deel van de troepen een matige fysieke weerbaarheid had.

Het kwam op de schouders van kapitein Paters om met zijn afdeling O&O een bijdrage te doen om lichamelijke opvoeding voor de troepen te organiseren. Daarnaast werd de afdeling geacht om de kaders uit te zetten voor de organisatie van cursussen en ontspanning ten behoeve van de opgeroepen militairen. Voor de afdeling Sport werd de toen bekende sportbobo Karel Lotsy aangesteld om het een en ander in goede banen te leiden.

De organisatie van deze afdeling Ontwikkeling en Ontspanning wijkt af van zijn voorganger in die zin dat het meer de kaders en algemene voorwaarden vaststelde waarbinnen op lokaal niveau gehandeld kon worden dan dat alles tot in de kleinste details geregeld werd. Op lokaal niveau werd O&O ondersteund door contactofficieren die verantwoordelijk waren voor het reilen en zeilen binnen hun gebied.

De hulp van burgerorganisaties was onmisbaar om tot een goed aanbod aan ontwikkelings- en ontspanningsmogelijkheden te komen. De cursussen tussen 1915 en 1918 hadden aangetoond dat het grote niveauverschil tussen de deelnemers klassikaal lesgeven erg lastig maakte. Als vervangende oplossing werd gekozen om samen te werken met het Instituut voor Individueel Onderwijs en het Polytechnisch Bureau Nederland uit Arnhem. De militairen konden tegen zeer gereduceerd tarief cursussen volgen via deze instituten. Zij kregen schriftelijke taken toegestuurd, die ze in de avonden konden maken. Ter ondersteuning werden bij de verschillende troepenonderdelen wel cursusleiders aangesteld. Zij dienden als schakel tussen de cursist en het onderwijsinstituut en waren er ook om de cursisten aan te moedigen als het even tegenzat. Dat er betaald moest worden voor de taken wijkt af van de gratis cursussen die gegeven werden tijdens de vorige mobilisatie, al waren de kosten wel erg laag. Een volledige cursus kostte de deelnemer maximaal fl. 1,01 en als hij niet in staat was dit te betalen, dan konden de kosten geheel voor O&O worden gebracht.

De cursussen waren erg populair. Met name de middenstandsopleiding en een cursus in een moderne taal waren populair.

Op fysiek gebied was het in 1939 misschien nog wel slechter gesteld met de dienstplichtigen dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Volgens kapitein Lotsy, de chef van het sub-bureau sport, was de fysieke ontwikkeling van de jeugd 25 jaar lang verwaarloosd. Om op korte termijn toch tot een substantiële verbetering van de fysieke

weerbaarheid te komen, werd één uur per dag en een middag per week ingeruimd voor lichamelijke oefening en sport.

Het sportbureau richtte zijn aandacht hoofdzakelijk op gymnastiek, atletiek, zwemmen en voetbal. Met name voor voetbal was vanuit de troep veel belangstelling. Negentig procent van de aanvragen voor sportattributen betrof voetballen. Door de beperkte productiecapaciteit in Nederland kon slechts geleidelijk aan de vraag voldaan worden. Daarnaast vormde het zeer beperkte budget waar in eerste instantie mee gewerkt moest worden een rem op de plannen die door O&O en in het bijzonder het sportbureau ontwikkeld werden. Gedurende de mobilisatie werd het budget door de regering verhoogd en hielpen particuliere giften ook, al was dit onvoldoende om in alle behoeften te voorzien.

Voor de zwemsport was tijdens de mobilisatie ook bijzondere aandacht. Onder het motto “iedere soldaat zwemmer” werd veel in het werk gesteld om de zwemvaardigheid van de dienstplichtigen te verbeteren. De instelling van militaire zwemdiploma’s gaf de troepen een doel om naartoe te werken. O&O wist met veel zwembaden overeenstemming te sluiten voor het tegen gereduceerd tarief toelaten van de militairen. Hierdoor konden gedurende de mobilisatie ongeveer 65.000 man zwemles krijgen.

Bij de praktische uitvoering van het ontwikkelings- en ontspanningswerk was de afdeling O&O afhankelijk van de aangestelde contactofficieren, de aanwezige (sport)instructeurs en de medewerking van de plaatselijke commandanten. Helaas waren veel officieren, althans volgens kapitein Lotsy, niet doordrongen van het nut van lichamelijke opvoeding en sport, waardoor op veel plaatsen hier niet al te serieus werk van werd gemaakt. De resultaten die op sportgebied behaald werden, verschilden per regio dan ook zeer sterk. Op sommige plaatsen was het volgens Lotsy zeer goed, terwijl op andere plaatsen de resultaten bedroevend slecht genoemd konden worden.

Niet alle plannen van het sportbureau hebben doorgang kunnen vinden. Naar voorbeeld van de mobilisatie in 1914-1918 werden plannen gemaakt om opnieuw examens te houden voor het militair vaardigheidsdiploma. Dit diploma kon tijdens het Interbellum wel behaald worden via het NOC en de HLO, maar de eisen van deze organisaties werden te zwaar dan wel te licht bevonden. Besloten werd om nieuwe eisen te formuleren, maar die waren pas in april 1940 gereed. Door de Duitse inval in mei 1940 is er echter niets gekomen van de militaire vaardigheidsproef. Een zelfde lot kende de plannen voor de militaire vijfkamp voor officieren. In april 1940 werd voorgesteld om de vijfkamp in

augustus van hetzelfde jaar te organiseren, maar dit heeft eveneens geen doorgang kunnen vinden.

Gedurende de mobilisatie waren er echter genoeg andere sportevenementen waaraan militairen konden deelnemen. Zo werden er verschillende veldritten georganiseerd in samenwerking met de NWU, konden militairen deelnemen aan prestatietochten en waren er motorraces.

Ter ontspanning van de militairen werden ook kaart- en gezelschapsspellen geregeld, daarnaast werden er films vertoond, of waren er toneel- of muziekuitvoeringen. Hiervoor boden veel gezelschappen belangeloos hun diensten aan. Het verzorgen van deze vormen van amusement kostte wekelijks toch vijf- á zesduizend gulden. Voor dit bedrag werd één keer per veertien dagen een voorstelling aan de troepen gegeven.

Een groots aangepakte vorm van ontspanning vormde de oprichting van het weekblad *De Wacht*. Dit semi-officiële blad werd uitgegeven door de vereniging 'Ons Leger', maar de redactie viel onder de verantwoordelijkheid van O&O-leider kapitein Paters. *De Wacht* is in totaal 26 keer uitgegeven (tussen 18 november 1939 en 11 mei 1940) en bevatte vooral artikelen over militaire techniek, bijdragen over sport (voornamelijk door kapitein Lotsy en atletiektrainer Jan Blankers), maar ook puzzels en soldatenhumor. Het meest opvallende aan *De Wacht* is echter het totale ontbreken van de internationale politieke en militaire ontwikkelingen.

Onder leiding van kapitein Paters heeft de afdeling O&O, met de beperkt beschikbare middelen, een grote prestatie geleverd. De grote afname van taken bij het IVIO en PBNA bewijst dat er een aanzienlijke behoefte bestond aan het volgen van een cursus. Het onderwijs ten behoeve van de fysieke ontwikkeling ging echter moeizamer. Omdat een gedeelte van de dienstdtijd vrijgemaakt moest worden om dit onderwijs te geven, werd er nogal eens tegenwerking ondervonden van commandanten. Volgens de chef-sport, kapitein Lotsy, ontbrak het bij veel officieren aan inzicht als het op fysieke ontwikkeling aankwam. Echter zou ook gesteld kunnen worden dat diezelfde officieren in een moeilijke positie werden gesteld, aangezien zij hun soldaten beschikbaar wilde hebben om andere, militair noodzakelijke, training te geven dan wel nodig hadden als werkkracht voor de stellingenbouw. Waarschijnlijk hebben veel officieren de keuze gemaakt om het één boven het ander te laten prevaleren.

Geconcludeerd kan worden dat tijdens beide mobilisaties het geven van cursussen over het algemeen een groot succes was. Met hulp van particuliere organisaties en

gemobiliseerde docenten konden veel militairen bereikt worden. Het bevorderen van de fysieke ontwikkeling van de dienstplichtigen verliep veel minder voorspoedig. De examens voor het militair vaardigheidsdiploma kende naar verhouding weinig deelnemers, en nog minder geslaagden. Vanuit het officierskorps werd regelmatig tegenwerking dan wel een gebrek aan interesse ondervonden met betrekking tot sport. De gedane inspanningen door de afdelingen Ontwikkeling en Ontspanning tijdens de mobilisaties van 1914-1918 en 1939-1940 hebben, alle goede bedoelingen ten spijt, maar een beperkte uitwerking gehad op de fysieke en mentale weerbaarheid van de gemobiliseerde militairen.

Literatuur

- Abbenhuis, M.M, *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Amersfoort, H. en P. Kamphuis (red.) *Mei 1940: de strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005).
- Blom, R.L. en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
- Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden: Augustus 1914 – Mei 1917* (Gorinchem 1933).
- Gent, T. van, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 12 delen (Utrecht 1969-1991).
- Kleijngeld, A.M.P., *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Tilburg 1983).
- Klinkert, W., *Defending Neutrality: the Netherlands prepares for war, 1900-1925* (Leiden 2013).
- Klinkert, W. en G.M. Naarden, 'De AJC-enquête van 1940', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis, Landmachtstaf* 11 (1988) 64-96.
- Klinkert, W., S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland Neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).
- Kooiman, J. e.a., *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914* (Purmerend 1915-1924).
- Moeyes, P., *Buiten Schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014).
- Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand: het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2006).
- Roon, E.W.R. van, 'De dienstplicht op de markt gebracht: het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 4, 613-637.
- Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919)*, 3 delen, (Groningen 1971-1973).

Teitler, G. (red.), *Tussen crisis en oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984).

Tuyll van Serooskerken, H.P., *The Netherlands and World War I: espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001).

Bronnen

Nationaal Archief Den Haag

Archief Generale Staf Landmacht, 1914-1940: 2.13.70

Archief Hoofdkwartier Veldleger: 2.13.16

Archief Hoofdkwartier Nieuwe Hollandse Waterlinie: 3.09.19

Archief Nederlands Olympisch Comité: 2.19.124

Archief Stelling Amsterdam: 3.09.23